

Тэрміналогія сацыяльна-эканамічнай гісторыі

31.05.2003. Пасяджэнне 1.

Уступнае слова старшыні выканкама БГТ

Задачай нашага навуковага збору з'яўляецца акцэнтацыя ўвагі навуковай грамадскасці на праблеме тэрміналогіі айчыннай гісторыі. Доклады, якія сёння прагучаць і будуць апублікаваныя, спадзяюся, стануць першымі крокамі ў патрэбным кірунку.

На маю думку, новыя навуковыя тэрміны павінны ўводзіцца надзвычай асцярожна, каб замест праяснення справы не прывесці да яе большага забытвання. Кожнае новаўвядзенне патрабуе асэнсавання і зацікаўленага абмеркавання спецыялістаў. Належыць захоўваць павагу да існуючай тэрміналагічнай спадчыны, няхай яна і паходзіць з савецкіх часоў. У выпадку з увядзеннем новых тэрмінаў найлепшым падаецца прынцып: “Чым менш, тым лепш”.

Аднак, акрамя натуральнай эвалюцыі ды ратацыі тэрміналогіі гістарычнай навукі, выкліканых працэсам яе дасканалення, часам узнікае неабходнасць хуткіх і значных зменаў, звязаных з пераменамаі ў жыцці грамадства. Для нас такой важнай грамадскай пераменаю стала незалежнасць Беларусі, здабытая на пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя. Тады раптоўна абвалілася ўся сістэма ідэалагічнага і цензурнага кантролю, мэтай якой была жорсткая прывязка беларускай гістарыяграфіі да парадыгмаў расейска-савецкай гістарычнай навукі. З'явілася магчымасць новага асэнсавання мінулага краіны, цяпер ужо з пункту гледжання яе рацыі стану, а не інтарэсаў краіны-заваёўніцы. Напрыклад, для беларускага гісторыка відавочна, што ўключэнне нашай краіны ў склад Расеі ў другой палове 18 ст. было заваёвай ці акупацыяй, але ніяк не ўз'яднаннем. Гэтаксама для Беларусі больш адэкватным будзе тэрмін “Другая сусветная вайна”, чым “Вялікая Айчынная” і г.д.

Ад імя Выканкаму БГТ жадаю ўдзельнікам канферэнцыі плённых навуковых абрадаў і дыскусій.

Аляксандр Краўцэвіч

ПРАБЛЕМЫ ТЭРМІНАЛОГІІ САЦЫЯЛЬНА- ЭКАНАМІЧНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ 13 – 18 ст.

Напачатку неабходна выказацца адносна правамернасці ўжывання самога тэрміна “сацыяльна-эканамічная гісторыя” ў дачыненні да гісторыі Беларусі феадальнай эпохі. Як сведчаць даследчыкі-гістарыёграфы, даследаванне праблемаў сацыяльна-эканамічнага развіцця стала адным з вядучых накірункаў савецкай гістарычнай навукі ў 20–30-я гг. 20 ст.¹ У гэты час вышэйзгаданы тэрмін атрымаў шырокае распаўсюджанне ў беларускай савецкай гістарыяграфіі, цалкам адпавядаючы г.зв. “марксісцка-ленінскаму разуменню гістарычнага працэса”². Гісторыкі-марксісты прытрымліваліся такой канцэпцыі сацыяльна-эканамічнага жыцця, згодна якой адбывалася бесперапыннае развіццё сродкаў здабывання рэсурсаў з навакольнага асяроддзя (прадукцыйных ці вытворчых сіл) і спосабаў размеркавання гэтых рэсурсаў у грамадстве (сацыяльных ці вытворчых адносінаў). Гістарычнымі фактамі прызнаваліся толькі тыя падзеі, якія дазвалялі выявіць сістэму, парадак і спосабы размеркавання гэтых рэсурсаў³. Сцвярджалася, што ў грамадстве дзейнічае закон адпаведнасці вытворчых адносінаў характару і ўзроўню развіцця вытворчых сіл. Характар сацыяльных (вытворчых) адносінаў, паводле гэтага закону, быў антаганістычным ва ўсіх тыпах грамадства акрамя сацыялістычнага. Для “ доказы ” згаданага закона ў савецкай гістарыяграфіі замацаваўся тэзіс аб пастаянным пагаршэнні жыцця працоўных масаў у выніку іх эксплуатацыі аж да ўсталявання савецкай улады. Падкрэслівалася, што змена адной грамадска-эканамічнай фармацыі другой адбываецца не эвалюцыйна, а толькі ў ходзе сацыяльных рэвалюцый⁴.

Пасля 1917 г. РСДРП(б) паставіла перад гісторыкамі задачу пацвердзіць сваімі даследаваннямі “правільнасць” праведзеных бальшавікамі дзеянняў па захопу ўлады і правядзенні пераўтварэнняў у сацыяльнай і эканамічнай сферах. У выніку гістарычныя даследаванні, створаныя пасля 1917 г. былі больш “ партыйнымі ”,

¹ Михнюк В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1941 гг.). Мн., 1985. С. 202.

² Копыцкий З.Ю., Чепко В.В. Историография БССР. Эпоха феодализма. Мн., 1986. С. 63-66; Михнюк В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1941 гг.). С. 217.

³ Сідарцоў У. Сацыяльная гісторыя // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 2001. Т. 6. С. 247.

⁴ Краткий словарь по философии. М., 1982. С. 270-272, 289-291.

чым навуковымі. Паказальнай з’яўляецца аўтарская анатацыя да кнігі Уладзімера Міхнюка *Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1941 гг.)* (Мінск, 1985), у якой адзначаецца: ”В монографии освещается деятельность Коммунистической партии и Советского государства по формированию исторической науки БССР на марксистско-ленинской методологической основе”⁵. Як бачым, даследуецца не развіццё навукі, а дзейнасць бальшавіцкай партыі з яе указаннямі пра тое, што і як трэба пісаць.

Як сцвярджалася, “сапраўды навуковае вывучэнне гісторыі чалавецтва пачалося толькі з узнікненнем марксізму-ленінізму”, а “важнейшай часткай гістарычнага працэса з’яўляецца класавая барацьба прыгнечаных працоўных супраць эксплуатацараў за сваё сацыяльнае вызваленне”⁶. Вывучэнне гэтай барацьбы і павінна было стаць асноўнай задачай гістарычнай навукі. У працах савецкіх гісторыкаў, якія вывучалі гісторыю Беларусі эпохі феадалізму, сацыяльна-эканамічная гісторыя разумелася звычайна не як аналіз гаспадаркі і вывучэнне тэндэнцый, звязаных з эканамічным развіццём, вынікаў тых ці іншых дзеянняў па развіццю эканомікі, а як асвятленне становішча асноўных вытворчых класаў – феадальна залежнага сялянства і гарадскіх рамеснікаў. Разгляд эканамічнага становішча ў краіне, даследаванне адносінаў паміж рознымі сацыяльнымі групамі звычайна не цікавілі даследчыкаў. Галоўным было паказаць супрацьстаяння сацыяльных групаў (саслоўяў, класаў) у працэсе вытворчасці і даказаць існаванне эксплуатацыі аднаго класа другім.

Якраз таму значэнне тэрміна “сацыяльна-эканамічная гісторыя” для савецкай гістарыяграфіі і сучаснай беларускай гістарычнай навукі значна адрозніваецца. У беларускім выпадку яго трэба разумець, як даследаванне гаспадарчага развіцця краіны (эканамічная гісторыя) з аднаго боку, і вывучэнне сацыяльных структураў грамадства і адносінаў паміж імі (сацыяльная гісторыя), з другога. Неабходны паступовы пераход да наасобнага даследавання пытанняў гаспадарчага і сацыяльнага развіцця, разгляд асобна сацыяльнай і асобна эканамічнай гісторыі, як гэта прынята ў гістарыяграфіі большасці краінаў, якія ніколі не належалі да г.зв. “сацыялістычнага лагера”. Такі падыход дазволіць, як нам падаецца, больш глыбока і аб’ектыўна вывучаць як становішча эканомікі краіны, так і адносіны ў сферы сацыяльных дачыненняў. Гэта зусім не азначае, напрыклад, што высновы, зробленыя пры вывучэнні пытанняў эканамічнага развіцця ніколі не могуць ужывацца для пацверджання вынікаў даследавання жыцця сацыяльнага і наадварот.

Неабходна таксама адзначыць, што з пачатку 1990-х гг. адбылося рэзкае змяшэнне колькасці навуковых работ, прысвечаных даследаванню сацыяльна-эканамічных працэсаў на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. У першую чаргу гэта

⁵ Михнюк В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1941 гг.).

⁶ История крестьянства СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1987. С. 7.

тлумачыцца тым, што ў савецкі час для даследавання фактычна былі закрытыя праблемы палітычнай, вайскавай, этнаканфесійнай гісторыі ВКЛ, і нават часткова гісторыі яго культуры. Якраз таму для гістарыяграфіі ВКЛ перыяду існавання БССР быў характэрны ўхіл у “дазволеную” гаспадарчую гісторыю з абавязковым дадаткам элементаў “класавай барацьбы”. Сацыяльна-эканамічная гісторыя Беларусі эпохі феадалізму аказалася больш даследаванай, у адрозненне ад іншых аспектаў чалавечага жыцця. З пачаткам працэсу дэмакратызацыі і адмены забаронаў у выбары тэмы гістарычнага даследавання вучоных, асабліва маладых, у большасці сваёй сталі займацца якраз нераскрытымі, найбольш папулярнымі тэмамі, да якіх сацыяльна-эканамічная гісторыя ў той час не належала.

Другой прычынай значнага змяншэння навукоўцаў, якія вывучаюць ход гаспадарчых працэсаў у Беларусі 13 – 18 ст. сталі цяжкасці ў доступу да гістарычных крыніцаў, якія знаходзяцца ў іншых краінах. Вядома, што вялікая колькасць крыніцаў па гісторыі сацыяльнага і гаспадарчага развіцця Беларусі перыяду феадалізму апынуліся за межамі Бацькаўшчыны (у архівах швейцарскага Вільні, Масквы, Санкт-Пецярбурга, Львова, Варшавы і іншых гарадоў). Без выкарыстання гэтых матэрыялаў большасць сацыяльна-эканамічных пытанняў гісторыі Беларусі не можа быць раскрыта дастаткова поўна. І калі польскія архівы і бібліятэкі за апошнія дзесяцігоддзе, дзякуючы дапамозе польскага боку, сталі даступнымі для беларускага даследчыка, то расейскія, літоўскія і ўкраінскія архівы застаюцца “закрытымі” ў асноўным з фінансавых прычынаў.

Можна толькі выказаць шкадаванне, што апошнім часам адбыўся прыкметны адыход ад вывучэння гісторыі гаспадарчага і сацыяльнага развіцця нашай краіны ў феадальную эпоху. Як сведчыць практыка, і палітычныя, і сацыяльныя дасягненні, стан культуры, і нават сам лад грамадскага жыцця шмат у чым залежаць ад эканамічнага становішча як краіны, так і асобнага яе грамадзяніна. Гэта даўно зразумелі ў Еўропе, дзе ва ўніверсітэтах побач з паліталогіяй выкладаюць эканамічную гісторыю і, такім чынам, на аснове ўласнага і чужога досведу фармуюць светапогляд сваёй эліты. Да таго ж даследаванне развіцця эканомікі краіны ў той ці іншы перыяд становіцца падмуркам для вывучэння іншых праблемаў.

Што датычыць навуковай тэрміналогіі гісторыі сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі 13 – 18 ст., то найперш неабходна адзначыць тое, што гісторыкі актыўна карыстаюцца многімі тэрмінамі, якія распрацавала класічная эканамічная навука, з аднаго боку, філасофія і сацыялогія, з другога. Уласна беларуская гістарычная тэрміналогія можа тычыцца ў асноўным толькі нацыянальных спецыфічных абазначэнняў тых ці іншых рэчаў, паняццяў, відаў дзейнасці і да т.п. Гэта натуральна, бо беларускае грамадства гістарычна развівалася ў кантэксце агульнаеўрапейскіх эканамічных і палітычных працэсаў. Адпаведна, беларуская гістарычная навука ёсць толькі даследаванне гэтых агульных працэсаў на беларускай тэрыторыі і з беларускага пункту гледжання.

Па-другое, заўважная даволі глыбокая распрацаванасць у беларускай гістарыяграфіі якраз навуковай тэрміналогіі сацыяльна-эканамічнай гісторыі нашай краіны, нягледзячы на значныя ўплывы марксісцка-ленінскага разумення гістарычнага працэса. Гэта гарадская тэматыка (З.Ю.Капыскі⁷, А.М.Карпачоў⁸, А.П.-Грыцкевіч⁹, В.І.Мялешка¹⁰, Ю.М.Бохан¹¹ і інш.), аграрныя пытанні (В.І.Мялешка¹², З.Ю.Капыскі¹³, П.Р.Казлоўскі¹⁴, П.А.Лойка¹⁵, В.Ф.Голубеў¹⁶, І.Ф.Кітурка¹⁷ і інш.), афармленне і ўсталяванне прыгонніцкай сістэмы (М.Ф.Спірыдонаў)¹⁸. Менш распрацаваны праблемы рамеснай і мануфактурнай вытворчасці і звязаных з ёю працэсаў, дэмаграфіі, сацыяльнага развіцця. Разам з тым, маюцца працы па ўласна “класавай барацьбе” насельніцтва Беларусі ў феадальную эпоху. Класічным для беларускай гістарыяграфіі даследаваннем на гэтую тэму з’яўляецца манаграфія В.І.Мялешкі *Класовая барацьба в белорусской деревне во второй половине XVII–XVIII в.*¹⁹

⁷ Копыский З.Ю. Экономическое развитие городов Белорусии в XVI – первой половине XVII в. Мн., 1966; Ён жа. Социально-политическое развитие городов Белорусии в XVI – первой половине XVII в. Мн., 1975.

⁸ Карпачев Е.М. Феодальные юридики в королевских городах Белорусии XVII-XVIII вв. // Советское славяноведение. 1968, № 6; Ён жа. Узнікненне і развіццё Слуцкай вотчынай мануфактуры шаўковых паясоў // Весті АН БССР. Сер. грам. навук. 1982. № 3.

⁹ Грыцкевич А.П. Слуцк: Историко-экономический очерк. Мн., 1970; Он же. Частновладельческие города Белоруссии в XVI-XVIII вв.: (социально-экономическое исследование истории городов). Мн., 1979; Он же. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI– XVIII вв.). Мн., 1975; Он же. Древний город на Случи. Мн., 1985.

¹⁰ Мелешко В.И. Могилев в XVI – середине XVII в. Мн., 1988.

¹¹ Бохан Ю.М. Аб месцы мястэчка ў структуры гарадскіх пасяленняў XV-XVIII стст. (па матэрыялах мястэчкаў вярхоўяў Віліі і нёманскай Беразіны) // Гістарычна-археалагічны зборнік памяці Міхася Ткачова. У 2-х частках. Ч. I. Мн., 1993; Ён жа. Мястэчкі вярхоўяў Віліі і нёманскай Беразіны ў XV-XVIII стст. (па археалагічных і пісьмовых крыніцах); Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. Мн., 1994; Ён жа. Асаблівасці матэрыяльнай культуры мястэчак // Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 4. Помнікі XIV-XVIII стст. Мн., 2001 (сумесна з Ю.А.Заяшам).

¹² Мелешко В.И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (вторая половина XVII – XVIII в.). Мн., 1975. Он же. Сялянская гаспадарка Усходняй Беларусі і рынак у другой палавіне XVII-XVIII стст. // Весті АН БССР. Сер. грамадскіх навук. 1969. № 1; Он же. К вопросу о состоянии экономики Белоруссии и Литвы в конце XVIII в. // Советское славяноведение. 1969. № 2.

¹³ Копыский З.Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии. Мн., 1978.

¹⁴ Козловский П.Г. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII-XVIII в. Мн., 1969; Он же. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. Мн., 1974; Он же. Землевание и землепользование в Белоруссии в XVIII-первой половине XIX в. Мн., 1982.

¹⁵ Лойка П.А. Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі. Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI-XVIII ст. Мн., 1991.

¹⁶ Голубеў В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI-XVIII стст. Мн., 1992.

¹⁷ Кітурка І.Ф. Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII-XVIII ст.: палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця. Гродна, 2003.

¹⁸ Спиридонов М.Ф. Закрепощение крестьянства Белоруссии (XV-XVI вв.). Мн., 1993.

¹⁹ Мелешко В.И. Класовая барацьба в белорусской деревне во второй половине XVII-XVIII в. Мн., 1982.

Галоўным недахопам беларускай савецкай гістарыяграфіі трэба зноў жа назваць абавязковую “прывязку” да марксізму-ленінізму, прымяненне стандартнай тэрміналогіі “класікаў” і ў сувязі з гэтым нівеліроўку ўласнабеларускіх праблемаў і падзеяў (Але нельга абвінавачваць папярэднікаў у гэтым. Па-іншаму ў савецкі час пісаць было немагчыма). У прыватнасці, феадальная сістэма (федалізм) падавалася як нешта аднастайнае, нязменнае для ўсяго свету з вызначанымі тэрмінамі: “феод”, “феадальная рэнта”, “залежнае сялянства” і да т.п. Месца для даследавання ўласна эканамічнага і сацыяльнага жыцця тут амаль няма. Часта вельмі мала ўвагі звярталася на спецыфіку эканамічнай і сацыяльнай структуры тэрыторыі асобных этнасаў. Гэта тычылася і тэрыторыі Беларусі, якая звычайна нават не вылучалася як асобны рэгіён у абагульняючых працах²⁰. Разам з тым адзначым, што карыстаючыся ў тым ліку і марксісцкай тэрміналогіяй большасць сумленных вучоных, якія даследавалі гісторыю Беларусі 16 – 18 ст., імкнулася падаваць рэальную, заснаваную на сведчаннях крыніцаў, карціну жыцця, хаця высновы, напрыклад, аб пастаянным нарастанні сацыяльных супярэчнасцяў, выказаныя ў тэксце, часта прэрэчылі прыведзеным фактам.

У новых даследаваннях па сацыяльна-эканамічнай гісторыі, якія з’явіліся на працягу апошняга дзесяцігоддзя заўважная спроба ўвядзення тэрміналагічных зменаў. Для прыкладу, можна прывесці паступовую замену вызначэння вайны 1648 – 1651 гг. з “нацыянальна-вызваленчай” да “антыфеадальнай” ці “казацка-сялянскай”. Гэтае ж самае можна сказаць адносна тэрмінаў “класы”, “класавая барацьба”, якія паступова замяняюцца назвамі кшталту “сацыяльныя” ці “сацыяльна-эканамічныя групы”.

Заўважым, аднак, што дзеля ўкаранення новай тэрміналогіі неабходны пэўныя ўмовы, сярод якіх бясспрэчны аўтарытэт вучонага альбо неабвержны доказы неабходнасці змяненняў тых ці іншых тэрмінаў. У кожным выпадку патрэбна абмеркаванне і ўзгадненне новых тэрмінаў у асяроддзі гісторыкаў.

Праблему тэрміналогію сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі 13 – 18 ст. можна падзяліць на дзве часткі. Адна – гэта ўжыванне агульных тэрмінаў для пазначэння тых ці іншых працэсаў, што праходзілі ў гаспадарчым і сацыяльным развіцці, другая – тэрміны, якія мы ўжываем у ходзе апісання канкрэтных падзеяў і з’яваў, што адбываліся менавіта на нашай тэрыторыі. Калі ў першым выпадку бачыцца неабходным карыстанне агульнапрынятым тэрміналагічным інструментарыем, то ў другім мажліва ўвядзенне новых тэрмінаў, якія б улічвалі і адлюстроўвалі беларускую спецыфіку. Да такіх прыкладаў можна аднесці ўжыванне вызначэння “вялікая аграрная рэформа” адносна валочнай памеры 1557 г.²¹ ці “палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця ў другой палове 17 – першай палове 18 ст.”²² замест “перыяд эканамічнага заняпаду” і інш.

²⁰ Гл. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. Т. 1-3. М., 1985-1986.

²¹ Голубеў В.Ф. Вялікая аграрная рэформа XVI ст. // Спадчына. 1993. № 4. С. 63.

²² Кітурка І.Ф. Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII-XVIII ст.: палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця. Гродна, 2003.

Мажліва і больш шырокае ўжыванне (тым большувядзенне новых) гістарычных тэрмінаў з арыентацыяй на нацыянальныя крыніцы, традыцыю і мову. Мэтазгодна, напрыклад, пазбягаць тэрмінаў кшталту “аброк”, “памешчык”, бо існуюць адпаведнікі ва ўласнай гісторыі. Мы не выказваемся за адмаўленне ад усіх раней прынятых тэрмінаў (у т.л. іншомоўных) сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі. Але ў некаторых выпадках такое ўдакладненне з’яўляецца неабходнай умовай для разумення гістарычнай з’явы. Напрыклад, мы самі даволі часта разам са словам “грамада” ўжываем распаўсюджаны тэрмін “сельская абшчына”, хаця можна было б без гэтага абысціся. У той жа час ёсць тэрміны, якія адназначна павінны быць заменены адпаведнымі беларускімі (“аброк”, “баршчына”, “вінакурэнне” і інш.). Галоўнай падставай для ўжывання таго або іншага тэрміну павінна стаць норма яго напісання ў гістарычных крыніцах. Так, напрыклад, нам у свой час удалося ўвесці ў шырокае карыстанне нават на агульнадзяржаўным узроўні тэрмін “мыта”, і сёння краіна мае Дзяржаўную мытную службу (Падобным чынам замянілі “вярыцельныя” граматы на “даверчыя”, але не змаглі замяніць “савет” на “раду”). Разам з тым, існуюць выпадкі, калі якое-небудзь паняцце настолькі пашырылася, што выклікае сумніў неабходнасць яго замены на ранейшае (напр., “горад” і “места”). Зразумела, многае залежыць таксама ад канкрэтнагістарычнага кантэксту працы, яе накіраванасці, асабістых схільнасцяў аўтара і да т.п.

Адзначым, што, на наш погляд, тэрміналагічных праблемаў пры даследаванні сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі 13 – 18 ст. значна менш, чым у даследаваннях культуры, палітыкі, вайскавай справы і сацыяльна-эканамічнага развіцця перыяду канца 18 – 20 ст., дзе ўжываецца шмат русізмаў.

Праблема ўнясення змяненняў у гістарычную тэрміналогію вельмі складаная і адказная. Многае тут узаемазвязана з тэрміналогіяй, якая ўжываецца ў іншых галінах навукі і гэта абавязкова павінна быць улічана. Неабходна таксама пэўнае ўзгадненне ўжывання асноўных тэрмінаў, назваў, імёнаў паміж даследчыкамі розных перыядаў гісторыі Беларусі і розных гістарычных накірункаў. Мяркуем, што тут трэба ўлічваць не толькі інтарэсы даследчыкаў, але і інтарэсы чытачоў, у т.л. негісторыкаў.

Пытанні да Валянціна Голубева

Аляксандар Краўцэвіч (Гародня): Ці правамерна выкарыстоўваць у беларускай гістарыяграфіі тэрміны расейскай гістарычнай навукі. Напрыклад, Міхаіл Спірыдонаў у сваёй вядомай манаграфіі пісаў пра працэс “закрепощения крестьянства”. Як быць гісторыкам, якія па-расейску думаюць і працуюць?

Андрэй Кіштымаў (Менск): Як пісаць пра французскіх прыгонных у беларускім падручніку па сусветнай гісторыі?

Адказы Валянціна Голубева

Адказ А.Краўцэвічу: Сапраўды, пажадана, каб беларускія даследчыкі ў працах па айчынай гісторыі карысталіся беларускай гістарычнай тэрміналогіяй, а

працы іх выдаваліся спачатку на беларускай, і толькі потым перакладаліся на іншыя мовы. Праблемы, якія ўзнікаюць пры такім перакладзе павінны вырашацца навуковымі рэдактарамі і перакладчыкамі.

Іншая справа – рускія даследчыкі, якія займаюцца вывучэннем беларускай гісторыі. Нельга нікому нічога навязваць, у тым ліку і шануюнаму Міхаілу Спірыдонаву, які думае па-расейску і піша па-расейску. Самае галоўнае – грунтоўнае даследаванне праблемы і выкарыстанне тых тэрмінаў, якія дазваляюць зрабіць яго менавіта такім.

Адказ А.Кіштымаву: Мы сёння абмяркоўваем праблему тэрміналогіі беларускай гістарычнай навукі. Тыя, хто будучы пісаць падручнікі па сусветнай гісторыі будучы самі вырашаць гэтыя праблемы. Я, напрыклад, лічу магчымым ужываць тэрмін “селянін”, а ў дужках указваць франкамоўны тэрмін – сэрвер.

Рэпліка А.Краўцэвіча: Гаворка не ідзе пра тое, хто якой мовай карыстаецца. Выбар мовы – гэта права кожнага чалавека. Гаворка пра тое, ці можа тэрмін “закрепощение”, які грунтуецца на гістарычных рэаліях іншай краіны, адпавядаць тэрміну “прыгон”. Мне падаецца, што расейскамоўны даследчык павінен выкарыстоўваць тэрміны той краіны, пра якую ён піша, нават, калі тыя тэрміны не расейскага паходжання. У дадзеным выпадку гэта можа быць паняцце “прыгон крестьян Беларусі 16 в.” З навуковага пункту погляду гэта падаецца больш адпаведным.

В.Голубеў: Я ведаю, што М.Спірыдонаў пісаў сваю дысертацыю і манаграфію ў часы Савецкага Саюза і натуральна, што ён працаваў у рэчышчы савецкай гістарыяграфіі. Кандыдацкая дысертацыя была напісана па-расейску. На іншай мове было немагчыма. У той час пытанне пра тэрмін “прыгон” у дысертацыі, якая пасля абароны накіроўвалася ў маскоўскі ВАК, нават не стаяла.

З іншага боку, усе слоўнікі даюць дакладны пераклад: “запрыгоньванне” – “закрепощение” і наадварот. Вашае пытанне пастаўлена своечасова. Перыяд савецкай гістарыяграфіі заканчваецца сёння.

Манаграфія М.Спірыдонава напісана на вельмі высокім навуковым узроўні. Наўрад ці ў бліжэйшы час хто-небудзь здолее больш грунтоўна раскрыць праблему страты сялянамі свабоды. У артыкулах на беларускай мове М.Спірыдонаў ужывае тэрмін “запрыгоньванне”. Магчыма, прыклад гэтага тэрміна не зусім адпаведны, але ўсе мы добра ведаем, пра што ідзе гаворка.

Адказваю на другое пытанне, звязанае з маёй прапановай у праблематыцы эканамічнай гісторыі 13 – 18 ст. карыстацца лексікай гістарычных крыніцаў. Тагачасныя крыніцы напісаны пераважна па-беларуску. Нават, калі ў 18 ст. з’яўляюцца дакументы на польскай мове, як правіла, тэрміны ўжываюцца ўсё роўна беларускія, толькі што на лацінцы. Думаю, што ў перспектыве яны могуць перайсці і ў 19 ст. Навошта нам шукаць нешта іншае, калі мы маем сваю тэрміналагічную базу?! Беларускае даследчыкі могуць карыстацца гэтымі тэрмінамі, указваючы адпаведнік на польскай або на расейскай мове.

ПРАБЛЕМЫ ТЭРМІНАЛОГІІ ЭКАНАМІЧНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ 19 – ПАЧАТКУ 20 СТ.

Калі раней савецкія гісторыкі разумелі адзін аднаго, то цяпер сучасныя гісторыкі не могуць гэтым пахваліцца. Савецкае метадалагічнае адзінства ў асноўным разбурана, а новае яшчэ не ўзнікла. У сувязі з гэтым вялікую актуальнасць набыла выпрацоўка агульнапрынятай тэрміналогіі.

Авалоданне, так бы мовіць, “капіталістычнай” навуковай тэрміналогіяй мае не толькі акадэмічны, але і практычны, жыццёвы сэнс. Да такой тэрміналогіі трэба прывыкаць як гісторыкам-прафесіяналам, так і ўсяму беларускаму грамадству. Рыначныя адносіны, відаць, шмат хто пакуль разумее як таўкатню на Камароўскім кірмашы, а капітал, як тоўстую жмень грошай у кішэні. Разуменне сутнасці тэрмінаў рыначнай эканомікі дапаможа нашаму абывацелю лепш арыентавацца ў эканамічных праблемах сучаснага жыцця, надзейней абараняць свае інтарэсы.

Але задача аўтара – разгледзець навуковы аспект тэрміналогіі, у прыватнасці той, якая звязана з капіталістычнай эканоміяй. Гістарычная тэрміналогія перыяду капіталізму пакуль не стала ў беларускай гістарыяграфіі прадметам спецыяльных даследаванняў. Прыходзіцца абпірацца, пераважна, на ўласны вопыт. Таму дзедны артыкул прэтэндуе хутчэй на пастаноўку праблемы, чым на яе колькі-небудзь задавальняючае рашэнне.

Даследчыкі капіталістычных парадкаў у Беларусі пры выкарыстанні тых ці іншых тэрмінаў сутыкаюцца, як мінімум, з трыма праблемамі. Па-першае, з бальшавіцкай спадчынай, да якой мы так прызвычаліся, па-другое, з феадальнай спадчынай, якую карціць захавец з-за яе блізкасці да бальшавіцкай, і, нарэшце, з замежнымі набыткамі, якія мы часам разумеем кожны па-свойму.

Пачнём з бальшавіцкай спадчыны. Адпаведна расейска-камуністычнай традыцыі, **прадпрымальніцтва** атаясамляецца толькі з эксплуатацыяй (фактычна са злом), **канкурэнцыя** лічыцца амаль раўназначнай крыміналу, гандаль – сорамам, а **ўзбагачэнне** – справай зусім агіднай і не вартай духоўнага чалавека. Дарэчы, прыкладна такія ж погляды былі характэрны для людзей ранняга сярэднявечча. Праваслаўная догма адносіла “нежывы прыплод” (% на капітал) на рахунак вялікага граху. Японскі самурайскі кодэкс забараняў не толькі мець, але і думаць пра грошы. Еўропе спатрэбіліся доўгія гады Адраджэння, Рэфармацыі і Асветніцтва, каб разняволіць прадпрымальніцкі дух чалавека. У Расеі і Беларусі сярэдня-

вечная традиция, дзякуючы бальшавікам, дажыла да нашых дзён. Нават некаторыя навукоўцы застаюцца ў палоне бальшавіцкай традыцыі.

Амаль кожны дапаможнік па гісторыі мае сюжэт аб **прамысловым перавароце**. Пад ім разумеецца пераход да буйной машынай індустрыі. Гэтай падзеі бальшавікі надавалі выключную ўвагу. Прамысловы пераварот выступаў своеасаблівай святой каровай, прыраўніваўся па свайму значэнню амаль што да Ражства Хрыстова. Пры гэтым значэнне надавалася не столькі з'яўленню буйной машынай індустрыі, колькі фарміраванню вялікіх атрадаў пралетарыяту, здольных, на думку Карла Маркса, пахаваць капіталізм. Савецкія гісторыкі спяшаліся прамысловы пераварот завяршыць у што б там ні стала да канца 19 ст., каб была магчымасць гаварыць пра рашающую ролю пралетарыяту ўжо ў рэвалюцыі 1905 г. Як бачым, тэрмін “прамысловы пераварот” – скрозь ідэалагізаваны. Таму надаваць яму такое па-бальшавіцкі выключнае значэнне зараз не мае сэнсу, ды і сам тэрмін варта змяніць на больш навуковы і зразумелы – “пачатак індустрыялізацыі”.

Аўтар аднаго з падручнікаў па гісторыі Беларусі бачыць прагрэсіўнасць далучэння да Расеі ў яе шырокім рынку (Чигринов П.Г. Очерки истории Беларуси. Минск, 2000. С. 191). Можна падумаць, што расейскае грамадства было такім заможным, а Беларусь такой індустрыяльнай, што беларускія тавары адразу ж запаланілі расейскі рынак. У сапраўднасці ж такога не магло быць. Аграрную Беларусь не мог прывабіць расейскі рынак, дзе пераважалі тыя ж “беларускія” тавары – лес, бульба, жыта, лён, воск, футры. Прыведзены тэзіс, відавочна ж, мае палітычную падаплёку. Але не выключана, што шырыня **рынку** разумеецца яшчэ некаторымі выкладчыкамі ў прамым сэнсе – яго шырынёй, прасторамі, а не глыбінёй таварных адносінаў і не ступенню масавага попыту на тавары (пакупніцкай здольнасцю). У такім выпадку, лагічна даказваць прагрэсіўнасць далучэння не толькі да неабсяжных прастораў расейскай тайгі і тундры, але да ільдоў Антарктыды, паўпустынь Аўстраліі і г.д.

В.А.Карпіевіч ў сваёй дысертацыі “Развіццё гандлю ў Беларусі (1861 – 1900)” (Мінск, 2003) успрымае **гандлёвы абарот** (абаротны капітал) як тоесны асноўнаму капіталу. А таму рост абаротаў для яго ёсць доказам канцэнтрацыі капіталаў ці ўзбуйнення гандлёвай фірмы.

Крэдыт, **запазычанасць** панскіх гаспадарак у парэформенны час нават у акадэмічных выданнях лічыцца сведчаннем іх эканамічнага краху (Гісторыя Беларускай ССР. Т. 2. Мінск, 1972. С.17-18). Пры гэтым не ўлічваецца адна істотная дэталі, якая гэта запазычанасць па свайму паходжанню. Бо ёсць крэдыты спажывецкія, якія праядаюцца, а ёсць вытворчыя, якія ідуць на мадэрнізацыю і пашырэнне вытворчай базы.

Бальшавіцка-марксісцкая спадчына патрабуе крытычных да сябе адносінаў. Але неабходна ўлічваць, што некаторыя марксісцкія тэрміны ці запазычаны з сусветнай гістарыяграфіі ці прыняты гэтай гістарыяграфіяй. Так, марксісцкі тэрмін **“капіталізм”** добра стасуецца з тойнібіскім індустрыяльным грамадствам ці су-

часным паняццем “рыначная эканоміка”. Па сутнасці – гэта тэрміны-сінонімы. У развіцці прамысловасці марксісцкая тэорыя вылучае тры этапы: **простая капіталістычная кааперацыя, мануфактура, фабрыка**. Зразумела, што такая градацыя рабілася з палітычнай мэтай – паказаць заканамернасць фарміравання фабрычнага пралетарыяту, нібыта вядучай палітычнай сілы. Аднак вылучэнне трох вышэйназваных стадыяў у развіцці прамысловасці мае і навуковы сэнс. Яны паказваюць працэс машынізацыі вытворчасці і ў пэўнай ступені поспехі фарміравання індустрыяльнага грамадства.

Звернемся да феадальнай спадчыны. Сярод тэрміналогіі феадальнага паходжання можна выдзеліць тры групы. Першая звязана з гандлем, таварнасцю. Яна практычна поўнасцю прыймальная як для аграрнага, так і для індустрыяльнага грамадства.

Другая група складаецца з тэрмінаў, якія зажоўваюцца пры капіталізме, але змяняюць пры гэтым сваю эканамічную сутнасць. Да прыкладу, **арэнда**. Пры феадальным яна трымаецца на нязменнай феадальнай рэнце (чыншавое права), пры капіталізме – на капіталістычнай рэнце, якая павялічваецца адпаведна рыначнай кан'юнктуры. Чыншавое права, напрыклад, ва ўмовах рэвалюцыі цэн дзейнічае не на карысць вотчынікаў, у тым ліку муніцыпалітэтаў. Таму тэрмін “арэнда” пры неабходнасці не шкодзіць удакладняць – арэнда капіталістычная або феадальная.

Трэцюю групу тэрмінаў складаюць тыя, якія набываюць падвоены, расшчэплены сэнс. І адбываецца гэта на пераходнай стадыі ад аграрнага ладу да індустрыяльнага грамадства. Тут, дарэчы, прыгадаць тэрмін **сяляне** і знакамітае ленінскае “раскрестьянивание”. Тое ж адбываецца з **мяшчанамі, дваранамі**. Такія сацыяльна-аслоўныя тэрміны патрабуюць тлумачэння, бо пад імі хаваюцца і прадпрымальнікі, і рабочыя, і служачыя. Ёсць іншы выпадак, калі пад двума паняццямі хаваецца адна з’ява. **Рамясло і саматужны промысел** уяўляюць сабой два вызначэнні адной і той жа дзейнасці – індывідуальнага прадпрымальніцтва гараджан і вяскоўцаў. Можна яшчэ прыгадаць **мануфактуру** – феадальную (кааперацыя ручной працы з вылучэннем спецыялізацыі) і капіталізаваную (фактычна мідзі-прадпрыемства, прадпрыемства сярэдняга бізнесу з ужываннем машынных прыстасаванняў).

І, нарэшце, нам засталася разгледзець праблему карыстання замежнымі набыткамі. Яна звязана з выбарам шляху мадэрнізацыі гістарычнай тэрміналогіі. Адразу ж адзначым, што пошук уласнага (нацыянальнага) шляху ў тэрміналогіі нельга лічыць прадуктыўным. Звяртанне да інтэрнацыянальнай тэрміналогіі непазбежна. Яно вырашае для беларускіх гісторыкаў не толькі праблему абнаўлення састарэлых тэрмінаў, але робіць зразумелымі іх тэксты не толькі ва ўласнай краіне, але і па-за яе межамі. Дасягаецца эфект далучанасці да заходнеўрапейскай гістарыяграфіі. Гэта не азначае, што нацыянальная тэрміналогія знікае. У кожнай краіне маюць месца спецыфічныя з’явы, якія можна абзначыць толькі тэрмінамі выключна лакальнага паходжання.

Звяртанне да еўрапейскай традыцыі патрабуе асэнсаванасці. Ёсць шэраг выпадкаў, калі адзін і той жа тэрмін у Еўропе і на постсавецкай прасторы напоўнены розным зместам. Шырока вядомы прыклад з тэрмінам **нацыяналізм**, які на Захадзе атаясамліваецца з патрыятызмам, у нас жа – з шавінізмам. Сэнс **індустрыялізацыі** традыцыйна звужаецца межамі прамысловасці, хоць па сутнасці гэты працэс ахоплівае і сельскую гаспадарку, і побыт, і свядомасць, і працэс культурнай творчасці. Тое ж можна сказаць і пра **ўрбанізацыю**, якая не зводзіцца да механічнага росту колькаснай перавагі гарадскога насельніцтва над сельскім, а маштабна ўплывае на жыццядзейнасць усяго грамадства і спосаб яго мыслення.

Вельмі актуальнай для беларускай гістарыяграфіі з’яўляецца інтэрпрэтацыя тэрміну **калонія**. Яна непасрэдна звязваецца з пытаннем, ці была Беларусь калоніяй Расеі? Аднак на гэтае пытанне ў цяперашніх умовах залежыць ад палітычнай пазіцыі чалавека, яго нацыянальнай самасвядомасці. Многія рускія мігранты ды і зрусіфікаваныя беларусы лічаць Беларусь неад’емнай часткай Расеі. Для іх у выніку разбораў Рэчы Паспалітай у канцы 18 ст. беларускія землі ўз’ядналіся з расейскімі, а не былі захопленыя. Нацыянальна свядомыя жыхары Беларусі думалі якраз наадварот, а таму схільныя лічыць, што Беларусь, некалі самастойная дзяржава ў форме ВКЛ, з’яўлялася калоніяй Расеі.

Частка польскіх тэрыторый таксама была захопленая Расеяй, але польскія гісторыкі пазбягаюць такога вызначэння як калонія. Яны кажуць пра “Польшчу пад расейскім заборам”, бо немагчыма ўявіць сабе эканамічна і культурна развітую Польшчу расейскай калоніяй. Гэта бальшавікі ў свой час стварылі вобраз адсталай, забітай і лапцёжнай Беларусі, якую яны нібыта ўратавалі ад царскага каланіяльнага ярма. А калі гэтая ідэя адпрацавала і страціла палітычную актуальнасць, адмовіліся ад яе. Пасля вайны савецкія вучоныя пачалі ўжо гаварыць пра братэрскія адносіны паміж беларусамі і рускімі і пра сярэдні ўзровень капіталізму ў Беларусі пры царызме. Пра яе каланіяльнае становішча гаворка не ішла, бо гэта падрывала гонар савецкай дзяржавы як спадкаемніцы царскай імперыі. Так што, вызначэнне Беларусі ў якасці калоніі не зусім дакладна вызначае месца Беларусі ў мадэрнай гісторыі. У еўрапейскай традыцыі статус калоніі прадугледжвае панаванне над адсталымі тэрыторыямі. А такімі беларускія землі, як вядома, не былі. Але як жа тады вызначыць прыніжанае становішча Беларусі ў складзе Расейскай імперыі? Ёсць вельмі добрае выслоўе Янкі Купалы – “забраны край” у сэнсе падпарадкаванай, непаўнапраўнай тэрыторыі, але не калоніі.

Пасля абвяшчэння незалежнасці беларускія палітыкі зноў загаварылі пра Беларусь як калонію Расеі, як краіну якая ўрэшце вызвалілася з-пад расейска-савецкага каланіяльнага ярма. Рабілася гэта таксама пераважна ў палітычных мэтах, каб як мага больш дыстанцавацца ад Расеі і падкрэсліць вялікую цану незалежнасці. Існавалі для таго і гістарычныя падставы. Тэрмін “калонія” звязваўся са стратай нашай узноўленай у 1918 г. дзяржаўнасці ў форме Беларускай Народнай

Рэспублікі, з паўторным захопам расейскімі бальшавікамі ў 1919 – 1920 гг. нашых земляў, з татальнай русіфікацыяй у пасляваенны перыяд. Аднак у эканамічных і культурных адносінах і Савецкая Беларусь нічым не ўступала Савецкай Расеі. А таму не была калоніяй у поўным сэнсе гэтага слова. Як і пры царызме, яна заставалася нераўнапраўнай, падпарадкаванай тэрыторыяй, “забраным краем”, але не была калоніяй. Калі прытрымлівацца навуковай тэрміналогіі, то пра БССР трэба гаварыць не як пра калонію, а як пра дзяржаву-сатэліт. У адносінах да Беларусі тэрмін калонія – публіцыстычны. Ён выкарыстоўваецца і будзе выкарыстоўвацца ў палітычных мэтах, бо больш зразумелы масам. Але, калі ў публіцыстычных творах гэта дапушчальна, то у навуковых працах – не.

Такім чынам, беларускім гісторыкам варта звярнуць сур’ёзную ўвагу на мадэрнізацыю гістарычнай тэрміналогіі. Асабліва гэта актуальна для эканамічнай гісторыі. Першая задача звязана з вызваленнем ад бальшавіцкай спадчыны, а дакладней, так бы мовіць, ад бальшавіцкага “мата”. Такая ўжо традыцыя бальшавікоў. Мат – іх самы пераканаўчы аргумент. Ён і зараз гучыць ва ўрадавых кабінетах. У гістарычных працах знакам іты бальшавіцкі мат прысутнічае ў выглядзе ненавуковай тэрміналогіі, сацыяльнага вульгарызму, своеасаблівага брыдкаслоўя – **кулак, спекулянт, эксплуатаатар, белы бандыт, здраднік савецкай ўлады, вораг народа** і г.д. Другая задача палягае ў вызваленні ад архаізмаў, пачэрпнутых з гістарычных крыніцаў феадальнай эпохі. Напрыклад, тэрмін **сялянскія промыслы**. Сюды ўключаны і адходніцтва і арэнда, гэта значыць два зусім супрацьлеглыя з пункту педжання рынчнай эканомікі заняткі – рабочы найм і прадрымальніцтва. І трэцяя задача – у абавязковай вэстэрнізацыі тэрміналогіі, асучасніванні яе на аснове агульнасусветнага вопыту. Гістарычныя тэрміны павінны быць навуковымі, дакладнымі і зразумелымі як айчыннаму, так і замежнаму даследчыку. Навуковая тэрміналогія ствараецца ў выніку безперарывнага навуковага працэсу. Спачатку выбіраюцца тэрміны-гіпотэзы, якія пасля завяршэння даследаў ператвараюцца ў тэрміны-высновы, навукова абгрунтаваныя паняцці. Праблема палягае толькі ў тым, каб не нараджаць па прыкладу бальшавікоў тэрміны-догмы. А гэта здараецца заўсёды тады, калі навуковая дзейнасць гісторыкаў падпадае пад ідэалагічны ўціск.

Пытанні да Захара Шыбекі

Андрэй Кіштымаў (Менск): Ці можна ўжываць тэрмін “акупацыя” ў адносінах да становішча Беларусі ў складзе Расейскай імперыі?

Яўген Мірановіч (Беласток): Мяне таксама цікавіць тэрмін “акупацыя”. У дачыненні да якіх перыядаў беларускай гісторыі Вы лічыце магчымым яго ўжыванне?

Алег Латышонок (Беласток): Чаму Вы лічыце тэрмін “калонія” бальшавіцкай выдумкай? Мяне цікавіць, ці ўжывалі гэты тэрмін беларускія гісторыкі і палітыкі пачатку 20 ст.

Алесь Смалянчук (Гародня): Адчуваецца пэўнае супярэчліваць паміж Вашым падыходам да тэрміналогіі эканамічнай гісторыі і падыходам Валянціна Голубева. Нагадаю, што В.Голубеў заклікаў захоўваць нормы напісання гістарычных крыніцаў. Вы лічыце неабходным пазбывацца архаізмаў. Растлумачце, калі ласка, сваю пазіцыю. Гэтая ж просьба да Валянціна Голубева.

Уладзімер Калаткоў (Менск): Ці існуе розніца паміж тэрмінамі “сацыяльна-эканамічная гісторыя” і “эканамічная гісторыя”?

Адказы Захара Шыбекі

Адказ А.Кіштымаву і Я.Мірановічу: Да гэтай праблемы трэба падыходзіць гістарычна і з пачуццём пэўнай меры. Я, напрыклад, у сваёй кнізе па гісторыі Беларусі стараўся гэты тэрмін не ўжываць. Думаю, што сучасная гістарычная навука яшчэ не ў стане адназначна выказацца па гэтай праблеме. Нам яшчэ не хапае сувярэннасці ўласнай гістарыяграфічнай традыцыі. У якасці пераходнага паняцця я прапанаваў ужываць тэрмін “забраны край”. Тэрмін “акупацыя” для перыяду разбораў Рэчы Паспалітай відавочна не падыходзіць. Тут адчуваецца пэўная мадэрнізацыя гісторыі. У той час такі тэрмін не ўжываўся. Тэрмінам “бальшавіцкая акупацыя” я думаю можна карыстацца для перыяду пасля ўтварэння БНР. Але адзінства сярод даследчыкаў па гэтай праблеме няма. Магчыма, нам трэба спецыяльна гэта абмеркаваць.

Адказ А.Латышонку: Тэрмін “калонія” ў “нашаніўскі перыяд” не ўжываўся, бо дамінавала ідэя аўтаноміі Беларусі ў складзе Расеі. У пазнейшыя часы пасля Рыжскай дамовы гэты тэрмін ужываўся ў адносінах да Заходняй Беларусі, якая была далучана да Польшчы. Апроч таго тэрмін “калонія” шырока выкарыстоўваўся беларускімі дзеячамі падчас II сусветнай вайны ва ўмовах акупацыі. Чаму я сцвярджаю, што гэты тэрмін з’яўляецца бальшавіцкай выдумкай? Бо найбольш актыўна яго распаўсюджвала бальшавіцкая прапагандысцкая машына.

Адказ А.Смалянчуку: Што датычыць праблемы архаізмаў ці мадэрнізацыі гістарычнай тэрміналогіі, то я лічу ўслед за В.Голубевым, што трэба прытрымлівацца крыніцаў. Аднак не ўсе гістарычныя тэрміны адпавядаюць рэаліям, напрыклад, рыначнай эканомікі. Толькі ў гэтым выпадку яны ператвараюцца ў архаізмы, ад якіх трэба пазбаўляцца.

Адказ У.Калаткову: Тэрміны “сацыяльна-эканамічная гісторыя” і “эканамічная гісторыя”, безумоўна, адрозніваюцца. Апошні пазначае спецыялізаваны накірунак гістарычнай навукі, які імкнецца стаць наогул самастойнай навукай, а тэрмін “сацыяльна-эканамічная гісторыя” датычыць раздзела свайго роду “агульнааграмадзянскай” гісторыі. Пра гэта мы з Валеры Галубовічам напісалі артыкул у гістарычную энцыклапедыю.

Андрей Кишильмов (Менск)
кандидат исторических наук,
ст. научный сотрудник Института истории НАН Беларуси

РЕГИОНЫ И РЕГИОНАЛИЗМ: ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ В ИСТОРИИ БЕЛАРУСИ

Понятия “регион” и “регионализм” все чаще встречаются среди терминологии, которой оперируют гуманитарные науки¹. Регионоведение преподают в российских вузах, а в Институте истории Украины НАН Украины существует отдел региональных исследований страны. Конечно, содержание этих терминов напрямую зависит от того, какая наука обращается к ним и, следовательно, какое содержание она в них вкладывает. Однако общим признаком региона, бесспорно, является его определение как способа организации пространства. Само пространство без людей, без общества, не представляет интереса для исторических наук. Однако освоенное людьми пространство – ойкумена, и часть его – регион – является предметом изучения не только истории, но и ряда смежных и близких наук – этнографии, этнологии, культурологии, социологии, политологии, экономики и экономической географии.

Исторический регион – это соединение пространства со временем. Здесь регион – географический плацдарм, на котором разворачиваются исторические события. Еще одна его составляющая – присутствие качественной характеристики, если угодно – региональной идеологии. Примеры: античный мир, христианский мир, мусульманский мир и т.д.

Регионализация, как явление социально-общественной жизни социума является неотъемлемым, присущим человеческому обществу качеством. В истории происходят непрерывные процессы объединения людей в какие-то общности, которые имеют территориальные границы, имеют некоторое историческое пространство. В свою очередь эти территориальные общности имеют склонность, как дробиться внутри своих границ, так и разрываться соседними общностями или, в свою очередь, поглощать их.

Принципиально важно проводить разницу между регионализмом и сепаратизмом. Наиболее распространенный тип региона – регион внутри государства.

¹ Из крупных работ последнего времени назову: Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Основы региональной политики. Санкт-Петербург, 1998; Они же. Регионоведение. Москва, 2002; Грицай О.В., Иоффе Г.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия в региональном развитии. Москва, 1991; Иванов И.Д. Европа регионов. Москва, 1998; Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. Москва, 1966; Регионоведение. Москва, 1998; Регионы и регионализм в странах Запада и России. Москва, 2001; Сидоров М.И. Социально-экономическая география и регионалистика России. Москва, 2002.

Регионы не становятся государствами, но в них, я бы сказал, заложен государственный историко-генетический код. Государство, основой которого являются регионы – жизнеспособно. Более того, есть немало исторических примеров, позволяющих утверждать, что устойчивость и выразительность государственного образования находится в прямой зависимости от состояния его регионов.

Регион можно рассматривать как сумму статических и динамических показателей. К первым относятся его географические характеристики: территория, климат, ландшафт, природные условия.

Историческое, экономическое и культурное развитие региона составляют его динамику. Жесткой грани тут нет. Географические характеристики региона, как известно, могут меняться с течением времени, и, не в последнюю очередь, под воздействием антропогенного фактора. Именно этот фактор является связующим звеном в комбинации статических и динамических признаков региона. В свою очередь, региональной динамике, для того, чтобы войти в число устойчивых характеристик региона, необходимо приобрести вес статики, стать устойчивой, повторяемой, узнаваемой. То есть, если мы ведем разговор об историко-культурной составляющей региона, ей необходимо приобрести черты традиционности и консерватизма.

Чем является история и культура – порождением традиции или отражением новации? Дискуссия об этом никогда не будет завершена, так как ее содержание составляет основу историко-культурных исследований. Для нас с вами, очевидно, что историко-культурные различия регионов находят свое отражение и фиксируются в материальных памятниках, созданных на их территории. Именно в них заключена индивидуальность и неповторимость каждого региона.

Между возникновением историко-культурных черт региона и их фиксацией может существовать временной разрыв. Под фиксацией в данном случае мы понимаем научное описание и осмысление региональных черт, начало существования региона как объекта научного исследования. То есть, регион продолжает оставаться “немым” до тех пор, пока за него и о нем не начнет говорить наука.

История как наука рождалась как история региона, и, конечно, существует большой соблазн представить и всю мировую историю, как сумму региональных историй. Однако это было бы неверным. Ибо мировая история имеет свои мировые тенденции, которые могут проявляться далеко не в каждом регионе. Я бы сказал, что регионы имеют свое лицо, а мировая история – свои законы.

Закономерности и особенности белорусских регионов давно стали предметом научного поиска. Регионализм буквально пронизывает всю белорусскую гуманитаристику. Лингвистические карты, этнографическое районирование, археологические культуры – этот перечень можно продолжить. Имеем мы и то, что я бы назвал региональной классикой – наше Полесье. Почему классикой? Потому что, говоря “Полесье”, никого не надо дополнительно убеждать, что мы имеем дело с региональным феноменом. Положение таких классических регионов па-

радоксально. Они имеют весь “строительный набор” для того, чтобы стать государственным образованием, иногда даже предпринимают такие попытки, но, тем не менее, государствами не становятся.

Отчетливо чувствуется регионализм и в белорусской историографии. И это не просто наличие в ней исторических проблем и тем с географическим оттенком. Например, история Полоцкой или Турово-Пинской земель. Это и куда более глубокие основания, на грани перехода от истории с географическим основанием до истории с идеологическим оттенком. Это регионализм другого рода, регионализм концептуальный, как, например, западнорусизм или краёвость.

Не забудем и то, что на протяжении многих веков белорусские земли входили в состав различных государственных образований, от ВКЛ до СССР, что автоматически сводило их к положению исторического региона.

Когда мы говорим о национальной историографии, то, по моему мнению, для Беларуси в определенном смысле это и задача преодоления регионального мышления. Ну, например, питательной средой для многих исторических работ является поиск места для Беларуси на стыке западноевропейского и российского, в предельно жесткой форме – азиатского – миров. Пропагандируя тезис: “Беларусь паміж Усходам і Захадам” в своей практической деятельности, белорусские историки чаще всего питаются “объедками” с российского и польского историографического стола. Я не вижу в этом тезисе конструктивного начала. Это – простая констатация фактов, причем зачастую искусственно сгруппированных вокруг оси Запад-Восток.

Национальная белорусская историография называет своими Великое Княжество Литовское и Речь Посполитую, однако пока не способна признать такой же статус для Российской империи и СССР. Исторический официоз Республики Беларусь уверенно называет своей исторической родиной СССР, но отказывает в родстве другим государственным образованиям, в состав которых входили белорусские земли. Таким образом, Российская империя оказывается единственным этапом белорусской истории, который не представляет исторической ценности для современной белорусской историографии.

Причем в своих претензиях на историческое наследие белорусские историки разных направлений постоянно встречаются с конкуренцией чужих историографий. Литовцы не готовы поделиться историческим наследием ВКЛ, поляки – своей монополией на Речь Посполитую. И СССР, при всей своей идеологической близости к определенным кругам придворных летописцев, скорее есть продолжение российской истории и государственности, чем колыбель белорусских исторических традиций. Ни вчера, ни сегодня, и ни завтра белорусы не были и не будут в законодателях мод на освещение советского исторического феномена. Белорусская советология идет устойчивым курсом, независимо от того, по какому руслу он проложен: “Краткому курсу истории ВКП(б)” или истории “тотали-

таризма” последних лет. Как новаций, так и отклонений от этого мейн-стрима у нас не наблюдалось.

Сложнее с Российской империей. В отличие от ВКЛ или Речи Посполитой, ее параметры для нас остаются в старом, советском историческом измерении. Хотя современная российская историография в этом отношении ушла далеко вперед. Приведу характерный пример. У Б.Н.Миронова в 2-х томах “Социальной истории России периода империи (XVIII – начало XX в.)” (Санкт-Петербург, 2000 г.) – на 1116 страницах 9 ссылок на В.Ленина, в изданной у нас академической “Гісторыі сялянства Беларусі. Т. 2. Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г.” (Мн., 2002), на 548 страницах – 120 ленинских ссылок. И это тот случай, когда цифры перестают быть арифметикой и становятся идеологией.

Малопродуктивно рассмотрение этого периода отечественной истории по линейке Запад-Восток. На самом деле в конце 18 века в Беларуси встретились два Запада: Запад западный, варшавский и краковский, и Запад восточный, петербургский и московский. И отныне белорусская модернизация проходила под влиянием этих двух векторов. В свою очередь, Беларусь и сама влияла на их содержание.

Мы в европейском контексте или европейский контекст в нас? Данный вопрос — не парадокс или голая софистика. Ничего не имею против положения Беларуси на “мяжы” столетий или любых других хронологических отрезков. Но как согласиться с традиционным размещением Беларуси на меже чужих политик, экономик и культур?

Исследование культурных процессов, на мой взгляд, наиболее трудная проблема для историка. Ведь он сам вовлечен в эти процессы и его работа – часть их. Безумная задача – быть внутри, одновременно пытаясь дать вид снаружи. Это не политика, война или экономика, где историку легче соблюдать дистанцию и абстрагироваться от собственного вхождения в предмет исследования и собственных стереотипов и пристрастий. Для исторического путешествия в мир культуры необходим точный компас и продуманный инструментарий историка – стройная структура, выверенная терминология, обоснованная периодизация.

Наверное, гипотетическая ось Запад-Восток все-таки существует, но она пришла на смену оси Север-Юг, пути “из варяг в греки”, звеном которого были современные белорусские земли. В своем отношении к белорусской средневековой истории я нахожусь в положении не писателя, а читателя, и поэтому считаю себя вправе задать специалистам вопрос: будем ли мы иметь фундаментальное комплексное исследование о смене ориентации белорусской истории с оси Север-Юг на ось Запад-Восток?

Кстати, кроме Полесья, еще одной белорусской региональной классикой является деление ее территории на Беларусь западную и восточную. Иногда их готовы даже представить антиподами. Но так ли это? Когда разошлись наши Востоки Запад, и далеко ли ушли друг от друга? Еще одна проблема, которую предстоит

решать, и, вероятно, усилиями не только историков, но и, безусловно, с использованием методов регионоведения.

Сегодня на наших глазах рождаются новые региональные конфигурации: вхождение наших соседей в союз “евро”, мировые “восьмерки”, шанхайские “семерки”, картина “Опять двойка” во взаимоотношениях Беларуси и России. Понятно, что мы не туз в этой мировой геополитической игре. Но наши задачи и проблемы от этого не становятся менее историческими. Раньше положение у белорусов было лучше. Они имели свои проблемы, и не имели проблем государственных. Ибо государство было чужое. Теперь свои проблемы не исчезли, но к ним добавились проблемы своего государства.

Мы можем констатировать остановку эволюции территориальной организации белорусских земель, которая неизменно наблюдалась на протяжении всей истории Беларуси, достигая своих пиков при смене ее государственной принадлежности. Практически впервые в нашей истории государственные преобразования не привели к административно-территориальному переделу, к новому регионализму. И это, в свою очередь, позволяет ставить вопрос о том, насколько глубокими они явились на самом деле? Есть ли новая белорусская государственность? Уверен, что ответ на этот вопрос современное белорусское общество дать не может.

Белорусы в плену у своей истории. Единственный путь избавления из этого плена – знание своей истории. Белорусская историография за последнее десятилетие испытала довольно стремительную трансформацию, пройдя путь от прежней тотальной нивелировки своей истории под “чужие” в условиях жесткого марксистско-ленинского идеологического пресса до старательного, на грани коллессионирования, поиска отличий и специфики белорусской истории. Сегодня этого уже мало. Пора идти дальше. От признания “непохожести” отечественной истории на другие перейти к тезису о ее самоценности и самодостаточности. Другими словами, забыть о специфике истории Беларуси, ибо эта “специфика” и есть основное, а не отличительное содержание нашей истории.

Пытанні да Андрэя Кішгымава

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): Сфармуліруйце, калі ласка, асноўныя крытэры вылучэння рэгіёна. І яшчэ адно пытанне: Як бы вызначылі межы згаданага Вамі рэгіёну Палесся?

Яўген Мірановіч (Беласток): Ці існуе цывілізацыйная мяжа паміж Заходняй і Усходняй Беларуссю?

Алег Латышонак (Беласток): Якія рэгіёны ёсць у Беларусі?

Валянцін Мазец (Менск): Як пераадолець рэгіяналізм?

Уладзімер Калаткоў (Менск): Як суадносяцца паняцці “рэгіён” і “гістарычная вобласць”? Ці можна разглядаць Беларусь як рэгіён Еўропы?

Святлана Марозава (Гародня): Калі ж пачалося дзяленне Беларусі на Захад і Усход?

Эмануіл Іофе (Менск): Чаму ў гістарычнай літаратуры не вызначаныя рэгіёны Беларусі, акупаванай нямецкімі войскамі?

Віталь Скалабан (Менск): Відавочна, што гісторыя СССР прыватызаваная Расеяй. Наколькі, на Вашую думку, гісторыя СССР з’яўляецца беларускай гісторыяй?

Захар Шыбека (Менск): Ці можна сумясціць рэгіяналізм і сучасную канцэпцыю гісторыі Беларусі?

Адказы Андрэя Кішпымава

Адказ С.Куль-Сяльверставай: Што датычыць крытэрыяў (ці параметраў) вылучэння рэгіёну, то хачу адаслаць да працы Гладкага і Чыстабаева “Основы региональной политики”, да падручніка гэтых жа аўтараў “Регионоведение”, а таксама да манаграфіі “Методы регионального анализа. Введение в науку о регионах”. (Спасылкі на гэтыя працы пл. у маім рэфераце). Там пералічаныя ўсе параметры, якіх я і прытрымліваўся пры падрыхтоўцы да выступу.

Што датычыць межаў Палесся, трэба адзначыць, што рэгіён сам па сабе гэта нямы феномен. Ён гаворыць тады, калі пачынаюцца навуковыя даследаванні. Калі запытаць у лінгвістаў ці ў фалькларыстаў, то яны па-свойму вызначаць межы Палесся, у географіі будзе свая лакалізацыя і г.д. Аднак у прадстаўнікоў усіх гэтых сумежных навук можна знайсці ўласныя вызначэнні палескага рэгіяналізму. Адносна іншых рэгіёнаў могуць адеутнічаць асобныя звёны (адметнасць мовы ды інш.). Апроч таго Палессе, на маю думку, з’яўляецца класікай беларускага рэгіяналізму, бо гэты рэгіён замацаваўся амаль на дзяржаўным узроўні. Пра тое сведчыць існаванне ў свой час у БССР Палескай вобласці, дарэчы, адзінай, якая не была названая па абласному цэнтру. З іншага боку мяжы на тэрыторыі Польшчы існавала Палескае ваяводства. У дадзеным выпадку палескі рэгіяналізм атрымаў дзяржаўнае ажыццяўленне.

Адказ Я. Мірановічу: Мяжа паміж Захадам і Усходам Беларусі чыста геаграфічна праходзіць ад Інфлянтаў да Кобрына і Берасця. Беларусь падзелена не па восі Поўнач – Поўдзень, а па дыяганалі. Але па-за гэтай умоўнай мяжой не цяжка знайсці цэнтры праваслаўя на Захадзе (напр., Супрасль і Заблудаў) і цэнтры каталіцызму на Усходзе (напр., езуіцкі калегіум у Полацку). Гэта дае падставы сцвярджаць, што мяжа паміж Захадам і Усходам існуе хутчэй у галовах даследчыкаў, чым рэальна.

Адказ А. Латышонку: Паняцце рэгіёна – паняцце шматзначнае. Трэба адразу вызначыцца: рэгіён у разуменні якой навукі мы бярэм у дадзеным выпадку. Я лічу, што гістарычны рэгіён валодае якасцямі “матрэшкі”, г.зн. мы можам знаходзіць рэгіён унутры рэгіёна і т.д. У такім самым становішчы знаходзіцца ўся Беларусь. У адносінах да Еўропы мы можам быць адной “матрэшкай”, а ўнутры сябе можам знаходзіць яшчэ і ўласныя рэгіёны. Тут таксама можна весці гаворку пра мікрарэгіён.

Адказ В.Мазу: Імкнучца да пераадолення рэгіяналізму не трэба. Неабходна развіваць рэгіянальны даследаванні і падтрымліваць рэгіёны. Упэўнены, што дзяржава моцная сваімі рэгіёнамі. Найлепшы прыклад – Нямеччына, якая аказалася не шматлаткавай дзяржавай, а вельмі цэльнай.

Адказ У.Калаткову: Тэрмін “гістарычная вобласць” (атаксама тэрмін “гістарычны раён”) з’яўляецца сінонімам тэрміна “рэгіён”. Апошні ўжываецца значна часцей бо тэрміны “вобласць” і “раён” у нашай свядомасці маюць моцную прывязку да адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу.

Адказ С.Марозавай: Адносна пачатку дзялення Беларусі на Заходнюю і Усходнюю магу адказаць адно – ня ведаю. Хіба пачатак трэба шукаць у працах медыевістаў, а хто быў першы, няхай адкажуць яны самыя.

Адказ Э.Юфе: Наколькі ведаю, рэгіёны Беларусі часоў нямецкай акупацыі вызначаны даследчыкамі. Але варта яшчэ раз паглядзець, якую частку Беларусі і куды аднеслі нямецкія ўлады. У дадзеным выпадку яны ж грунтаваліся не проста на нейкіх разважанняў работнікаў Генштаба. Варта таксама параўнаць нямецкі адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі часоў I і II сусветных войнаў. З пункту погляду рэгіёназнаўства тут магчымыя вельмі цікавыя адкрыцці.

Адказ В.Скалабану: Спадчына Савецкага Саюза нас не адпускае. Тут няма праблемы.

Адказ З.Шыбеку: Кожная змена дзяржаўнай улады на Беларусі суправаджаецца новым рэгіяналізмам. Праўда, усталяванне Рэспублікі Беларусь не прывяло да новага рэгіяналізму. Але ён павінен быць, бо гэта гістарычная заканамернасць.

Я ўпэўнены, што падыходы рэгіяналізму вельмі добра стасуюцца з новымі гістарычнымі канцэпцыямі. Многія нашыя даследаванні непазбежна будуць падпарадкаваныя рэгіёназнаўству. Яшчэ раз хачу падкрэсліць, што мы павінны пазбыцца рэгіянальнага мыслення, але павінны праводзіць рэгіянальныя досьледы.

Рэпліка С.Сяльверставай: Мы толькі што вярнуліся з Мазыршчыны, дзе на працягу двухтыдняў экспедыцыйнай працы шукалі Палессе і ... не знайшлі. Узнікае пытанне, ці не займаемся мы іншым разам міфілагізацыяй рэгіёну і ці не шукаем мы рэгіёны там, дзе іх няма.

Адказ А.Кіштымава: Даследуючы толькі Мазыршчыну, немагчыма знайсці Палессе. Гэта тое ж самае, што расіяніну прыехаць у Менск і заявіць, што ён не ўбачыў тут Беларусі.

Да пытання пра ўжыванне тэрміну “мадэрнізацыя” адносна эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 18 ст.

Праблемы гістарычнай тэрміналогіі амаль заўсёды з’яўляюцца дыскусійнымі. Тэрмін “мадэрнізацыя” якраз належыць да тых вызначэнняў, навуковае ўжыванне якіх выклікае пэўныя спрэчкі.

Значэнне тэрміну “мадэрнізацыя” было распрацавана ў першую чаргу ў такіх навуках, як сацыялогія і культурная антрапалогія, дзе мадэрнізацыя набыла форму тэорыі. Гэтая тэорыя стала метадалагічнай падставай даследавання тых грамадстваў, якія знаходзяцца ў стадыі трансфармацыі, змяняюцца і прыстасоўваюцца да новых умоваў жыцця¹. У падручніках па сацыялогіі адзначаецца, што паняцце мадэрнізацыі, як правіла, выкарыстоўваецца ў двух сэнсах: па-першае, яно азначае працэс пераўтварэння традыцыйнага грамадства ў грамадства індустрыяльнае; па-другое, яно ўказвае на памкненні слабаразвітых краінаў дагнаць больш развітыя дзяржавы².

Мадэрнізацыя ў класічнай еўрапейскай мадэлі развіцця разумеецца як інавацыйны працэс на аснове традыцыі – устойлівай асновы развіцця грамадства. Мадэрнізацыя не адмяняе традыцыю, а паступова рэфармуе яе. Традыцыя, у сваю чаргу, не блакіруе мадэрнізацыю, а абмяжоўвае яе, прыстасоўвае да існуючых рэчаў і паступова прыстасоўваецца сама³.

Адносна гістарычнай навукі тэарэтычныя аспекты тэрміну “мадэрнізацыя” фактычна не распрацаваныя. Азначэнне згаданага тэрміну прыводзіцца толькі ў эканамічных слоўніках: “Модернизация [фр. modernizer от moderne – современный] — ввод усовершенствований, отвечающих современным требованиям”⁴. Такое агульнае азначэнне паняцця “мадэрнізацыя” па сутнасці робіць яго ўніверсальным — гісторыкі карыстаюцца ім для акрэслення новаўвядзенняў у разнастайных галінах грамадства ў розныя перыяды.

Так, напрыклад, вядомы расейскі даследчык Барыс Флоря ужывае гэты тэрмін нават у адносінах да развіцця маскоўскай дзяржавы другой паловы 15 – першай паловы 16 ст. Аўтар адзначае, што “модернизация на этом этапе развития России ограничивалась заимствованием, главным образом, технической стороны тешили

¹ Gawlas Sl. Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy środkowej – możliwości i granice modernizacji władzy // Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia: Europa środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasównowożytnych. Warszawa, 1999. S. 5.

² Филатова О.Г. Социология: Учебник для вузов. Санкт-Петербург, 2002. С. 399.

³ Тамсама. С. 401.

иных нововведений, а само удовлетворение потребностей осуществлялось путём создания новых разновидностей традиционных общественных институтов, что позволяло, в частности, достигать значительных конкретных результатов при ограниченности имевшихся в стране ресурсов”⁵.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што тэрмін “мадэрнізацыя” можа ўжывацца ў шырокім і ў вузкім сэнсах. У шырокім разуменні ён азначае шматгранны працэс, эвалюцыю ўсяго грамадства — палітычных, эканамічных, культурных, сацыяльных адносінаў, якая можа быць выклікана як унутранымі, так і знешнімі прычынамі, а тэмпы і наступствы яе могуць быць рознымі ў розных сферах жыцця.

Што тычыцца вузкага сэнсу, асабліва ў дачыненні да эканамічнага развіцця, то ў еўрапейскай гістарычнай навуцы прынята акрэсліваць гэтым тэрмінам перш за ўсё працэс пераўтварэння дапрамысловага грамадства ў прамысловае, дзе першы перыяд вызначаецца як развіццё аграрных адносінаў з элементамі гандлёвага капіталізму⁶. Далей пад мадэрнізацыяй разумеюцца ўсе інавацыйныя, прагрэсіўныя працэсы, якія адбываліся і адбываюцца ў эканамічным жыцці розных краінаў.

Нягледзячы на ўсе складанасці, звязаныя з удакладненнем тэрміну “мадэрнізацыя”, трэба пагадзіцца з заўвагай польскага даследчыка Томаша Кізвальтэра, які падкрэсліў, што нельга пазбягаць гэтага паняцця, паколькі яно адносіцца да цэлага комплексу з’яваў і яго існаванню цяжка запярэчыць⁷.

Разам з тым, у айчынай гістарыяграфіі тэрмін “мадэрнізацыя” ўжываецца вельмі рэдка. Фактычна, ёсць толькі два артыкулы апошніх гадоў, у якіх разглядаецца гісторыя Беларусі ў “эпоху мадэрнізацыі”, і аўтарамі якіх з’яўляюцца Алег Латышонак⁸ і Захар Шыбека⁹. І хоць даследчыкі не акрэсліваюць дэфініцыі самаго паняцця, з кантэксту зразумела, што яны ўжываюць гэты тэрмін хутчэй у шырокім сэнсе, разумеюць мадэрнізацыю як трансфармацыю ўсіх структураў (грамадскіх, палітычных, эканамічных) на працягу даволі значнага часу. Розніца заключаецца ў вызначэнні яе храналагічных храмак на тэрыторыі Беларусі. З. Шыбека разглядае мадэрнізацыю як змены ў першую чаргу ў нацыянальна-вызваленчым працэсе ў 19–20 ст. (дакладней, пачынаючы з 1795 г.)¹⁰, а А. Латышонак павялічыў

⁴ Большой экономический словарь / Под ред. А.Н.Азрилияна. Москва, 1999. С. 486.

⁵ Флюря Б. Централизация и модернизация Русского государства во второй половине XV – первой половине XVI в. // *Modernizacja struktur władzy w warunkach opróżnienia...* S. 72.

⁶ От аграрного общества к государству всеобщего благоденствия. Модернизация Западной Европы с XV в.

до 1980-х гг. Москва, 1998. С. 5.

⁷ Kizwalter T. "Nowatorstwo i rutyny": społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec procesów modernizacji (1840–1863). Warszawa, 1991. S. 13-14.

⁸ Латышонак А. Да перыядызацыі гісторыі Беларусі ў эпоху мадэрнізацыі // Гістарычны альманах. 2001. Т. 4. С. 109-126.

⁹ Шыбека З. Нацыянальная мадэрнізацыя 19–20 стагоддзяў і яе асноўныя этапы // Гістарычны альманах. 2002. Т. 7. С. 48-53.

¹⁰ Тамсама. С. 48.

яе перыяд да двух з паловай стагоддзяў, упершыню ў айчынай гістарыяграфіі ўключыўшы ў “эпоху мадэрнізацыі” яшчэ і сярэдзіну – другую палову 18 ст.¹¹

З усяго перыяду існавання феадальных адносінаў на землях Беларусі найбольшай увагі патрабуе даследаванне эканамічнага становішча менавіта ў другой палове 18 ст. Выразна відаць, што на фоне вывучэння палітычных падзеяў гэтага часу, звязаных з падзеламі Рэчы Паспалітай, гаспадарчае жыццё ў ВКЛ не атрымала дастатковага асвятлення ў беларускай гістарыяграфіі. Больш за тое, доўгі час у савецкай гістарычнай навуцы другая палова 18 ст. нават не выдзялялася ў асобны перыяд, а разглядалася як працяг эканамічнага заняпаду, выкліканага войнамі сярэдзіны 17 і пачатку 18 ст. Аўтары манаграфій, артыкулаў і калектыўных гістарычных працаў імкнуліся даць розныя, у тым ліку і эканамічныя, тлумачэнні непазбежнасці падзення Рэчы Паспалітай і прагрэсіўнасці ўключэння беларускіх земляў у склад Расейскай імперыі.

У 50-я г. 20 ст. сітуацыя пачала змяняцца. Магчыма сць працаваць у архівах Польшчы і Літвы, а таксама знаёмства з працамі польскіх гісторыкаў (Ст. Касцялкоўскага, Я. Руккоўскага, Р. Рыбарскага і інш.) абавязала савецкіх даследчыкаў, якія займаліся праблемамі вывучэння гісторыі Беларусі, не ігнараваць фактаў эканамічнага развіцця краіны ў другой палове 18 ст. Аднак пры гэтым заўсёды рабілася выснова, што рост вытворчасці ў той час дасягаўся выключна коштам уціску падданных¹².

Сёння ў беларускай гістарыяграфіі другая палова 18 ст. у гаспадарчым развіцці Вялікага Княства Літоўскага характарызуецца як час эканамічнага ўздыму і значных палітычных пераўтварэнняў¹³, аднак, эканамічным працэсам, якія ў той перыяд адбываліся на землях Беларусі, па-ранейшаму не надаецца дастатковай увагі.

Між тым, даследаванне гаспадарчага становішча на землях Вялікага Княства паказвае, што да сярэдзіны 18 ст. не проста завяршылася аднаўленне гаспадаркі пасля Паўночнай вайны і адбылося ажыўленне ва ўсіх сферах эканомікі. Гэты перыяд адрозніваецца ад папярэдніх значнымі зменамі ў самой арганізацыі эканамічнага жыцця і нават у яго разуменні. Для земляў ВКЛ эканамічныя пераўтварэнні, якія адбываліся ў той час, насілі інавацыйны характар як для развіцця прамысловасці, так і сельскай гаспадаркі, і грунтаваліся на гаспадарчым досведзе еўрапейскіх краінаў.

Каб паказаць адметнасць эвалюцыі эканомікі Беларусі ў другой палове 18 ст. у рамках усяго феадальнага грамадства, прапаную ўжываць для акрэслення азначанага часу тэрмін “мадэрнізацыя” ў вузкім сэнсе гэтага слова, як першы этап якаснай трансфармацыі аграрнага грамадства, які садзейнічаў развіццю рынковых адносінаў у сельскай гаспадарцы і зараджэнню ўласнай прамысловасці.

¹¹ Латышонка А. Да перыядызацыі гісторыі Беларусі ... С. 125-126.

¹² Падрабязней пра стан вывучэння эканамічнага развіцця Беларусі другой паловы 17 – 18 ст. у айчынай гістарыяграфіі гл.: Кітурка І. Да пытання пра перыядызацыю эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 17 – 18 ст. // Гістарычны альманах. 2002. Т. 7. С. 91-99.

¹³ Гл., напр.: Эканамічная гісторыя Беларусі / Пад. рэд. В.І. Галубовіча. Мн., 1998. С. 108.

З агульным значэннем мадэрнізацыі звязана ўсведамленне ў другой палове 18 ст. інтэлектуальнымі і палітычнымі элітамі Рэчы Паспалітай неабходнасці зменаў існуючай палітычнай і эканамічнай рэчаіснасці. Адбылася своеасаблівая “мадэрнізацыя ў розумах”, для якой важнае значэнне меў асветніцкі спосаб разумення прагрэсу як аддзялення (ці супрацьпастаўлення) сучаснасці і мінулага¹⁴. Верагодна, ўпершыню традыцыя, якая была да гэтага часу бюспрэчным аўтарытэтам, у другой палове 18 ст. стала падвяргацца крытыцы, і з уласцівым для тых часоў аптымізмам пачала даказвацца магчымасць рацыянальнага ўплыву на фармаванне будучага грамадства.

Гэты тэзіс яскрава пацвярджаецца зместам артыкулаў са зборніка пад назвай “Падборка гаспадарчых ведаў”, складзенага ксянзом Пятром Світкоўскім і выдадзенага ў Варшаве ў 1786 г. У адным з артыкулаў, дзе прапагандавалася ўвядзенне шматполля і адмаўленне ад сістэмы “параў”, адзначалася, што “... селянін вучыцца гаспадарцы ад сваіх панюў і бацькоў і выконвае гаспадарчыя работы так, як яго навучылі, нават не думаючы, ці мог бы зрабіць лепей, з большым для сябе прыбыткам... Колькі нават гаспадароў такога фальшывага, памылковага погляду прытрымліваюцца, што ўсё неабходна так, як даўней рабіць і нічога нельга рабіць лепей. Але супраць таго выступае штодзённы вопыт”¹⁵.

Для тых, хто не хацеў заставацца “нявольнікам звычаю”, а меў “здольнасці і патрэбы ў гаспадарчых ведах” каб “паправіць памылкі першапачатковага досведу”¹⁶, у другой палове 18 ст. пачала выдавацца вялікая колькасць эканамічнай літаратуры.

У 1758 г. выйшла ў свет перыядычнае выданне “Новыя эканамічныя і навуковыя веда альбо Часопіс усіх навук, неабходных для шчаслівага жыцця людзей”¹⁷. Пад шчаслівым жыццём людзей у часопісе разумелася становішча, калі чалавек быў здаровы, багаты і разумны, таму артыкулы ў гэтым выданні былі “з навукі лекарскай”, “навукі эканамічнай”, а таксама з філасофіі і фізікі.

Неабходнасць выдання такога часопісу так тлумачылася ў прадмове да першага нумару: “...Трэба мець дакладную інфармацыю пра вынаходніцтвы і ўдасканаленні спосабаў жыцця розных народаў, пільна ў іх углядацца і на сваю карысць абарачаць”¹⁸.

Фактычна ва ўсіх эканамічных выданнях асабліва падкрэслівалася, што пераймаць добры вопыт іншых краінаў — гэта зусім не ганебна, а, наадварот, ра-

¹⁴ Gawlas Sl. Polska Kazimierza Wielkiego... S. 7.

¹⁵ Wybór wiadomości gospodarskich. T. 1. Przez X. Piotra Switkowskiego. Warszawa, 1786. S. 2.

¹⁶ Dzieło o rolnictwie. Przez P. Duhamel du Monceau, Towarzysza wielu Akademii y Towarzyszów Rolniczych Najwyższego we Francyi Sędziogo Portowego. Po francuzki napisane. Na polski język przetłumaczone. T. 1. Wilno, 1770. S. 703.

¹⁷ Nowe wiadomości ekonomiczne i uczone albo Magazyn wszystkich nauk do szczęśliwego życia ludzkiego potrzebnych. Wydane przez Wawrzynca Mitzlera de Kolof Filozofii i Medycyny Doktora, Historii Rzeczypospolitej Pisarza, różnych Akademii cudzoziemskich Towarzysza J.K.M.K. T. 1. Warszawa, 1758. 743 s.

¹⁸ Ibidem. Przedmowa. S. I.

зумна і карысна, паколькі "сапраўднае гаспадарства грунтуецца не толькі на працы рук, але і на працы галавы"¹⁹, таму ўсе краіны Еўропы карыстаюцца лепшымі вынаходніцтвамі сваіх суседзяў²⁰.

Кнігі гаспадарчага зместу, перакладзеныя з французскай, нямецкай, англійскай моваў, выдаваліся ў другой палове 18 ст. у друкарнях як на тэрыторыі Кароны, так і ў Вялікім Княстве, у тым ліку ў Вільні, Гародні, Нясвіжы, Берасці. У гэтых выданнях даказваліся перавагі так званага "новага гаспадарства", заснаванага на ўдасканаленні спосабаў апрацоўкі глебы, ужыванні новых прыладаў працы, увядзенні шматпольнага севазвароту і асабліва — прадстаўленні сялянам эканамічнай свабоды. Апошняя палажэнне разумелася, бадай што, як самае галоўнае, бо "цяжар вялікіх, часам няжных працаў так ганьбіць цела і разумовыя здольнасці беднага земляроба, што ён працуе без задавальнення, без ахвоты, поўны роспачы, апускаецца ва ўсім і ледзь памятае, што створаны вольным чалавекам і адрозніваецца ад працуючай штодзень побач жывёлы"²¹, а "дасканаласць земляробства — справа людзей вольных, адукаваных, дасціпных, вынаходлівых, пэўных сваёй маёмасці... і бяспечных у сваіх сядзібах"²². Гэта словы не з філасофскіх трактатаў, а з эканамічных артыкулаў!

Аналізуючы эканамічную літаратуру, якая была выдадзена ў Рэчы Паспалітай у другой палове 18 ст., відавочна назіраецца эвалюцыя гаспадарчых поглядаў. Так, калі ў часопісе "Новыя эканамічныя і навуковыя веды" (1758 г.) яшчэ гаварылася пра неабходнасць захавання фальваркаў і трохполля²³, то ў наступных выданнях менавіта гэтыя спосабы гаспадарання падвяргаліся найбольшай крытыцы і пачала даказвацца іх нерацыянальнасць. Ідэя прадстаўленне сялянам эканамічнай свабоды ўваходзіла ў супярэчнасць з распаўсюджанай у той час сістэмай фальваркаў, якія апрацоўваліся пераважна працай цяплых сялянаў. Для вырашэння гэтага пытання прапаноўваліся два асноўныя варыянты: альбо ліквідацыя фальваркаў і раздача грунтаў сялянам за вызначаную плату²⁴, альбо выкарыстанне наёмных работнікаў, паколькі ў параўнанні з паншчынай працай "наёмныя людзі больш прыбытку для фальварку прыносяць"²⁵.

Так ці інакш, але ў пераважнай большасці эканамічных выданняў захаванне паншчыны прызнавалася неэфектыўным, больш за тое, тупіковым шляхам, які ў

¹⁹ O rolnictwie dla wygody gospodarzów w Pawłowie mieszkających. Wilno, 1770. S. 3.

²⁰ Folwark w którym Grunta nie zostawują się nigdy ugorem. Przełożony na polski język przez X. Grzegorza Książewicza Matem. JW. JX. Biskupa Wilen. W Wilnie w Drukarni J. K. M. Różplety Akademickiej Societatis Jesu, 1770. Przedmowa.

²¹ Nowe wiadomości ekonomiczne i uczone. S. 163.

²² Folwark w którym... Przedmowa.

²³ Nowe wiadomości ekonomiczne i uczone. S. 36-38.

²⁴ Przykład nowy bardzo łatwego a znacznego pomnożenia intraty z dóbr dziedzicznych // Wybór wiadomości gospodarskich. S. 162-173.

²⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Archiwum Czarotorskich, m/f 1643.S. 5 56 ("Uwagi nad gospodarstwem niektórych części Litwy").

новых умовах развіцця не мог забяспечыць канкурэнтаздольнасць мясцовых сельскагаспадарчых тавараў на рынках Заходняй Еўропы.

Паказальна, што ў якасці ініцыятараў, фундатараў, а часам і аўтараў перакладаў выступалі вядомыя ў ВКЛ асобы, напрыклад, віленскі біскуп Ігнацій Якуб Масальскі, ксёніз і матэматык Гжэгож Княжэвіч, знакаміты рэфарматар ксёніз Павел Бжастоўскі і інш. Неабходна падкрэсліць, што ў большасці сваёй гэтыя людзі не толькі прапагандавалі новыя спосабы вядзення гаспадаркі, але і выкарыстоўвалі іх ва ўласных маёнтках.

Так, напрыклад, біскуп І. Масальскі, разумеючы, што адной з галоўных перашкодаў на шляху развіцця гаспадаркі былі недасканалыя прылады працы, купляў у Англіі розныя земляробчыя інструменты, прыдатныя для земляў ВКЛ, для таго, каб яны “былі ўзорам для вырабу такіх прыладаў у краіне”²⁶. Акрамя таго, ён нават абвясціў конкурс і абяцаў узнагароду таму, хто прапануе “найлепшы спосаб гаспадарчай адукацыі сялянаў”²⁷, якія з’яўляліся асноўнай вытворчай сілай у грамадстве і ад працы якіх у многім залежаў стан сельскай гаспадаркі.

Гаспадарчай адукацыяй сваіх сялянаў займаўся і Павел Бжастоўскі ў сваім уладанні Мерач пад Вільняй, якое ў яго гонар было перайменавана ў Паўлава. Агульнавядома, што паўлаўскія сяляне атрымалі асабістую свабоду, у Паўлаве нават была створана своеасаблівая “рэспубліка” з уласным кіраўніцтвам, правам, фінансамі, войскам, дзедзіч якой быў яе дажывотным прэзідэнтам.

Але Павел Бжастоўскі ў сваім уладанні вялікую ролю адводзіў і паляпшэнню сістэмы вядзення сельскай гаспадаркі. У 1770 г. ён выдаў у Вільні невялікую кніжку пад назвай “Пра земляробства для выгоднасці гаспадароў, якія жывуць у Паўлаве”²⁸. У ёй тлумачылася, што земляробства — гэта навук і яе трэба ведаць, а менавіта, ведаць якасць сваіх грунтаў, хваробы раслінаў і жывёлы, своечасова пачынаць сельскагаспадарчыя работы і г.д. Як паказала далейшае даследаванне, гэтае выданне перадавала кароткі змест французскай кнігі “Твор пра земляробства”, якая была перакладзена Паўлам Бжастоўскім і выдадзена ў двух тамах у Вільні на працягу 1770–1773 г.²⁹

Такім чынам, прыхільнікамі распаўсюджання ў ВКЛ “новага гаспадарства”, аўтарамі радыкальных эканамічных і сацыяльных рэформаў выступалі вядомыя, аўтарытэтныя ў Княстве асобы, што надавала вагу іх пачынанням і пераўтварэнням і знаходзіла прыхільнікаў як у Вялікім Княстве, так і на тэрыторыі Кароны.

Яшчэ адной адметнай з’явай другой паловы 18 ст. была актыўная інтэграцыя дзяржаўных інстытутаў у эканамічнае жыццё — дзяржаўная ўлада пачала выступаць як прапагандыст гаспадарчых рэформаў. Так, рашэннем канвакацыйнага

²⁶ Kalendarz Rolniczy i Gospodarski przez P. Bradley napisany przez X. Grzegorza Książewicza na polski język przełożony. Wilno, 1770. S. 17.

²⁷ Folwark w którym... S. 159.

²⁸ O Rolnictwie dla wygody ... 80 s.

²⁹ Dzieło o rolnictwie... T. I–II. Wilno, 1770–1773.

сейму 1764 г. для ВКЛ была створана Эканамічная Рада Літоўскага скарбу — спецыяльны дзяржаўны орган, які адказваў за эканамічнае развіццё краіны. У яго кампетэнцыю ўваходзіў разгляд усіх магчымых прапановаў па паляпшэнню спосабаў вядзення гаспадаркі і павелічэнню прыбыткаў.

Фарміраванню новых эканамічных адносінаў садзейнічаў шэраг гаспадарчых законаў, сярод якіх можна адзначыць абмежаванне права вета па эканамічных пытаннях, дазвол мяшчанам набываць феадальныя маёнткі, а шляхце займацца прадпрыемальніцкай дзейнасцю і гандлем без страты сваіх шляхецкіх правоў³⁰. Станоўчы ўплыў на развіццё ўнутранага і знешняга гандлю ў другой палове 18 ст. аказала будаўніцтва трактаў і водных каналаў.

Дзяржаўная ўлада выступала ў той час і як ініцыятар стварэння мануфактураў, у тым ліку і ў каралеўскіх сталовых эканоміях ВКЛ. У згаданым ужо часопісе “Новыя эканамічныя і навукковыя веды” ў 1758 г. гаварылася, што заснаванне такіх прадпрыемстваў вельмі неабходна, бо “калі паглядзець на польскую даму або кавалера, то можна ўбачыць, што яны з ног да галавы апранутыя ва ўсё замежнае. А гэта вялікае няшчасце!”³¹. Аўтары часопісу падкрэслівалі, што адзін з галоўных поспехаў гаспадарчага развіцця грунтуецца на вызначэнні ўсяго таго, што можна стварыць у сваёй дзяржаве, каб не ўвозіць з іншых краінаў.

Разам з тым было ўсведамленне таго, што мануфактуры, якія з’яўца ў Рэчы Паспалітай, не адразу прыйдуць да вялікай дасканаласці. “Нашыя суседзі – немцы, англічане, галандцы, французы, італьянцы – нас у гэтым даўно апярэдзілі як з пункту гледжання сваёй працы, так і гандлю паміж сабой. Цяжка нам з імі параўнацца, але гэта і не патрэбна. Дастаткова для нас будзе, калі шляхам арганізацыі мануфактураў зменшым колькасць замежных тавараў і грошы ў краіне будуць заставацца”³².

Мануфактуры, якія былі закладзены ў эканоміях ВКЛ падчас адміністрацыі А.Тызенгаўза, з’яўляліся прадпрыемствамі новага тыпу і павінны былі забяспечыць прамысловымі таварамі ў першую чаргу ўнутраны рынак. Праўда, яны былі заснаваныя на фактычна дармавой працы каралеўскіх сялянаў. Але, магчыма, гэта была своеасаблівая палітыка дзяржаўнага пратэекцыянізму для прамысловасці, якая толькі нараджалася. Такая палітыка выяўлялася не толькі ў падтрымцы самой ідэі тэхнічнага прагрэсу, наданні розных ільгот і прывілеяў, але, у першую чаргу, у дзеяннях, якія забяспечвалі канкурэнтаздольнасць тавараў, якія выпускаліся ў краіне. На этапе станаўлення прамысловасці гэта магло быць дасягнута ў тым ліку і за кошт таннасці рабочай сілы.

Такая з’ява не была вынаходніцтвам Рэчы Паспалітай. У Прусіі і Аўстрыі з гэтай мэтай у якасці рабочых на фабрыкі пасылалі жаўнераў і нават выкарысто-

³⁰ Эканамічная гісторыя Беларусі. С. 109.

³¹ O sposobach ustanowienia handlow w Polsce, i przeprowadzenia ich do doskonałości // Wybor wiadomości gospodarskich. Т. 1. S. 86.

³² Тамсама.

ўвалася праца дзяцей³³. Палітыка дзяржаўнага пратэక్షынізму для станаўлення ўласнай прамысловасці актыўна выкарыстоўвалася ў Англіі, Францыі, ЗША..

Такім чынам, відавочна эвалюцыя эканамічных адносінаў у ВКЛ у другой палове 18 ст. На пачатковым этапе яна была звязаная, у першую чаргу, з якаснымі зменамі ў арганізацыі сельскай гаспадаркі ў ВКЛ: з выкарыстаннем новых спосабаў апрацоўкі глебы, паўторнымі ўзворваннямі, адмаўленнем ад сістэмы “параў”, павелічэннем ролі жывёлагадоўлі. Гэта не пярэчыла падобным працэсам у Заходняй Еўропе, дзе першапачатковая мадэрнізацыя ў сельскай гаспадарцы таксама звязвалася не з ужываннем тэхнікі, а з удасканаленнем земляробства і ўвядзеннем “новага гаспадарства”. Яшчэ да сярэдзіны 19 ст. машынная тэхніка ў Еўропе адыгрывала нязначную ролю: сеялка, якая была зроблена ў 1733 г., выкарыстоўвалася ў сярэдзіне 18 ст. толькі ва Усходнім Норфалку, у іншых месцах – з пачатку 19 ст.; трохкутны плуг (1731 г.), які дазваляў узворванне на двух конях пры адным чалавеку, не выкарыстоўваўся да 1870-х г.; да 1830 г. звычайнымі прыладамі працы на англійскіх фермах былі цэп, серп і каса³⁴.

Падсумоўваючы, лічу, што для характарыстыкі якасных зменаў, якія адбыліся ў другой палове 18 ст. у гаспадарчым жыцці ВКЛ, можна і неабходна ўжываць тэрмін “мадэрнізацыя”.

Пытанні да Ірыны Кітурка

Андрэй Кіштываў (Менск): Ці працягваўся працэс мадэрнізацыі ў часы Расейскай імперыі?

Эмануіл Іофе (Менск): Якія вядомыя беларускія і замежныя даследчыкі ўжывалі і ўжываюць тэрмін “мадэрнізацыя”?

Яўген Мірановіч (Беласток): У еўрапейскай гістарыяграфіі мадэрнізацыя звычайна разумеецца як пераход ад мануфактуры да фабрыкі. Вы лічыце магчымым больш шырокае ўжыванне гэтага тэрміну?

Захар Шыбека (Менск): Наколькі тэрмін “мадэрнізацыя” з’яўляецца для Вас універсальным? Ці можна казаць пра мадэрнізацыю, напрыклад, у перыяд каменнага веку? Як суадносіцца гэты тэрмін з тэрмінам “капіталізацыя”? Ці былі працэсы мадэрнізацыі ў Беларусі, ці звонку яе?

Уладзімір Сосна (Менск): Вы казалі, што праблемы мадэрнізацыі не былі прадметам даследавання савецкай гістарыяграфіі, але ж пра эканамічнае развіццё ў 18 – першай палове 19 ст. пісалі Казлоўскі і інш.

Наталля Палетаева (Менск): Наколькі правамерна гаварыць пра буржуазную мадэрнізацыю, феадальную мадэрнізацыю, рыначную мадэрнізацыю?

³³ Baszkiewicz J. Władza /Pod red. nauk. A. Maćzaka. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1999. S. 84.

³⁴ Бродель Ф. Время мира: Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Москва, 1992. Т. 3. С. 576-577.

Святлана Марозава (Гародня): Хіба праз нейкі час нам ужо не прыдзецца казаць, што тэрмін “мадэрнізацыя” ужываюць толькі Захар Шыбека і Алег Латышонак. Калегі з БДУ распрацавалі новую праграму па гісторыі Беларусі, дзе ў раздзеле, прысвечаным апошняму перыяду гісторыі Рэчы Паспалітай ужываецца тэрмін “мадэрнізацыя”. Ці не Вашыя гэты ўплывы?

Валянцін Мазец (Менск): Якая этымалогія тэрміна “мадэрнізацыя”?

Адказы Ірыны Кітуркі

Адказ А.Кіштываву і Я. Мірановічу: За пытаннем сп.Кіштывава хіба стаіць пэўны антаганізм даследчыкаў перыяда феадалізму і капіталізму. Маўляў, калі мадэрнізацыя была пры феадалізме, то яе не магло быць пры капіталізме. Я лічу, што і гэтае пытанне, і пытанне Яўгена Мірановіча, які заўважыў, што мадэрнізацыю разумеюць як пераход ад мануфактуры да фабрыкі, зыходзяць ад недакладнага разумення сутнасці мадэрнізацыі. У еўрапейскай гістарыяграфіі гэты тэрмін ужываецца як універсальны, ім часта характарызуюць працэсы і часоў сярэднявечча, і эпохі новага часу.

Працэс мадэрнізацыі – гэта працяплы працэс, які не абмяжоўваецца пераходам ад мануфактуры да фабрыкі. І этап мадэрнізацыі – трансфармацыя аграрнага грамадства. У 19 ст. ён працягваўся, і гісторыкі новага часу могуць таксама карыстацца гэтым тэрмінам.

Адказ Э.Лофе: У беларускай гістарыяграфіі працэс мадэрнізацыі разглядаецца, наколькі я ведаю, толькі ў работах Захара Шыбека і Алега Латышонка. Сярод замежных даследчыкаў шмат хто ужывае тэрмін “мадэрнізацыя” для тлумачэння сацыяльна-эканамічнай трансфармацыі другой паловы 18 ст.

Адказ З.Шыбеку: Адносна ўніверсальнасці тэрміна “мадэрнізацыя”. Калі вельмі хочацца, то можна ўжываць гэты тэрмін і для гісторыі каменнага веку (напр., для пазначэння неалітычнай рэвалюцыі), але, калі мы гаворым пра эканамічную гісторыю, то трэба зыходзіць з таго, што мадэрнізацыя – гэта працяплы працэс пераўтварэння даіндустрыяльнага грамадства ў індустрыяльнае, дзе першы этап характарызуецца з’яўленнем элементаў рынкавага капіталізму. Менавіта таму ўжываць яго ў адносінах да гісторыі Беларусі можна якраз у другой палове 18 ст., у перыяд, калі гэтыя працэсы толькі распачынаюцца.

Што датычыць праціўнікаў мадэрнізацыі, хачу заўважыць, што ў другой палове 18 ст. галоўны супраціў мадэрнізацыі аказвалі не асобы, а традыцыя. Адзін з рэфарматараў канца 18 ст. Людвіг Кройц у запісках, якія датычылі рэформы сістэмы гаспадарання ў Шавельскай эканоміі, пісаў, што толькі чалавечы нежаданне і лянота перашкаджаюць далейшаму развіццю. Напр., побач з Шавельскай эканоміяй знаходзяцца больш развітыя гаспадаркі Курлянды. Можна вучыцца, можна карыстацца іх вопытам, але няма ахвотных. Асобаў, якія б выступалі ў другой палове 18 ст. супраць працэсу мадэрнізацыі, я не ведаю.

Адказ У.Сосне: У другой палове 18 ст. сапраўды назіраўся ўздым эканамічнага развіцця. Ён знайшоў адностраванне ў працах беларускіх савецкіх даследчыкаў Карпачова, Казлоўскага, Пахілевіча, Мялешкі другой паловы 80-х гг. 20 ст. Праблема толькі ў тым, што рабіліся высновы цалкам у духу пануючай ідэалогіі.

Адказ Н.Палетаевай: Тэрмін “мадэрнізацыя” з’яўляецца ўніверсальным для розных галінаў сацыяльна-эканамічнага жыцця. Сп. Захар Шыбека ўжывае яго для пазначэння пераменаў у нацыянальна-вызваленчым руху. Можна ўжываць яго ў дачыненні да трансфармацыі палітычных структураў, гаспадарчых працэсаў і г.д. У сваім выступе я імкнулася паказаць, як мадэрнізацыя праяўлялася ў эканоміцы другой паловы 18 ст. Адносна гэтага працэсу трэба казаць не пра феадальную мадэрнізацыю, а мадэрнізацыю феадальнай гаспадаркі.

Адказ С.Марозавай: Прыклад праграмы БДУ даказвае, што мы з розных бакоў прыходзім да адных і тых жа высноваў адносна мадэрнізацыі.

Адказ В.Мазу: Этымалогія тэрміну “мадэрнізацыя” звязана са словам “мадэрн”, якое разумецца як новаўвядзенне.

ПРАБЛЕМЫ ТЭРМІНАЛОГІІ ПРЫ ВЫВУЧЭННІ ГІСТОРЫІ ГАРАДСКІХ ПАСЕЛІШЧАЎ БЕЛАРУСІ

Асноўныя тэрміналагічныя праблемы, якія ўзнікаюць пры даследаванні гісторыі гарадскіх паселішчаў Беларусі, датычаць ужывання паняццяў і тэрмінаў “горад”, “мястэчка”, “гарадскія паселішчы” альбо “паселішчы гарадскога тыпу”. У айчынай гістарычнай літаратуры няма дакладных азначэнняў гэтых паняццяў. Найбольш дыскусійным з’яўляецца тэрмін “мястэчка”.

Праблема азначэння паняцця “мястэчка”, яго спецыфікі ў параўнанні з іншымі паселішчамі (вёскай і горадам) займае значнае месца ў даследаваннях шэрагу гісторыкаў. У выніку пошуку найбольш характэрных рысаў мястэчка у навуковай літаратуры яно паўстае як населены пункт, які адрозніваўся ад горада меншай колькасцю і складанасцю структуры насельніцтва, адсутнасцю абарончых збудаванняў, аграрнымі рысамі; аддзяляўся ад сяла і вёскі наяўнасцю гандлю і рамяства як сталых заняткаў часткі жыхароў, большай культурнай і адміністрацыйнай значнасцю, а таксама большай складанасцю планіроўкі і забудовы.

Большасць гісторыкаў гарады і мястэчкі аб’ядноўваюць у адзін тып гарадскіх паселішчаў (Афроім Карпачоў, Зіновій Капыскі, Анатоль Грыцкевіч, Юрый Бохан, Ежы Ахманьскі, Станіслаў Александровіч і інш.). Некаторыя даследчыкі не адносілі мястэчкі да пасяленняў гарадскога тыпу, лічылі іх сельскімі, падкрэсліваючы мзэрнасць развіцця ў іх гарадскіх элементаў (Павел Баброўскі, Мацей Любаўскі, Павел Рынджонскі і інш.). Асобныя гісторыкі разглядалі мястэчкі ў якасці пераходнага звяна ад вёскі да горада, адзначаючы іх праежкавае становішча і перапляценне ў іх гарадскіх і сельскіх рысаў (Мітрафан Доўнар-Запольскі, Уладзімір Гуркоў і інш.). На нашу думку, тут трэба ўлічваць асаблівасці развіцця мястэчак у часы Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай і ў перыяд Расейскай імперыі.

Аналіз ужывання тэрміна “мястэчка” у 16–18 ст. дазволіў гісторыкам (А.Грыцкевіч, С.Александровіч, Ю.Бохан) зрабіць выснову аб адсутнасці строгай рэгламентацыі пры выкарыстоўванні тэрмінаў “мястэчка” і “места”. Аднак падобная тэрміналагічная адвольнасць і недакладнасць дапускалася ў тыя часы толькі ў дачыненні да горада і мястэчка, паміж якімі не бачылася прынцыповай розніцы і якія залічваліся ў адну групу населеных пунктаў, але ніколі – у дачыненні да мястэчка і вёскі.

Толькі ў апошняй чвэрці 18 ст. узнікла адносна дакладная трактоўка мястэчка. У пастанове Варшаўскага Сойма аб генеральным падымным за 1775 г. усе гарадскія пасяленні Рэчы Паспалітай падзяляліся на тры групы: “гарады вялікія”, “гарады меншыя” і “мястэчкі”. Сцвярджалася, што “пад мястэчкамі трэба разумець такія, каторыя адным земляробствам жывуць і меней як 300 дымоў налічва-

юць”¹. Гэтая трактоўка аказала значны ўплыў на разуменне спецыфікі мястэчак большасцю сучасных даследчыкаў. Пры аналізе структуры гарадскіх паселішчаў ВКЛ і Рэчы Паспалітай ў 15 – 18 ст. З.Капыскі, А.Грыцкевіч, А.Карпачоў і інш. прапануюць два галоўныя крытэрыі спецыфікі мястэчка: невялікая, не больш за 300 дымоў, заселенасць і аграрны характар мястэчка, недаразвітасць яго гандлёвай і рамесніцкай дзейнасці.

Цікавую выснову наконт спецыфікі мястэчка зрабіў Ю.Бохан: калі мястэчка кардынальна адрозніваецца ад вёскі сваім статусам сталага асяродка гандлёвага абмену, то адрозненні паміж мястэчкам і горадам зводзяцца да ўзроўню колькасных характарыстык, галоўным чынам у выглядзе памераў тэрыторыі, на якую распаўсюджваўся іх гаспадарчы і адміністрацыйны ўплыў. На думку Ю.Бохана, мястэчка 15 – 18 ст. можна класіфікаваць як драбнейшы населены пункт гарадскога тыпу, малы горад, эканамічны ўплыў якога абмяжоўваўся невялікімі сельска-гаспадарчымі раёнамі – дробнымі вотчынамі, валасцямі, староствамі, якія не мелі, як правіла, іншых гарадскіх пасяленняў і адміністрацыйным цэнтрам якіх ён звычайна з’яўляўся².

Заканадаўства Расейскай імперыі не давала пэўнага і дакладнага вызначэння статуса горада. Не існавала і агульнапрынятага паняцця мястэчка. Гэта былі паселішчы, неведомыя раней Расіі. Імперскае заканадаўства ў адных выпадках адносіла мястэчкі да гарадскіх паселішчаў, а ў іншых – да сельскіх. Адна і тая ж мясцовасць у афіцыйных дакументах называлася то мястэчкам, то сялом, то нават вёскаю.

У 80-хг. 19 ст. адносіны ўрада да вызначэння мястэчак сталі больш адказнымі, што дыктавалася неабходнасцю дакладнага размежавання гарадскіх і сельскіх паселішчаў у сувязі з уступленнем у дзеянне “Часовых правілаў” ад 3 мая 1882 г., якія забаранялі габрэям зноў сяліцца і набываць нерухомую маёмасць у сельскай мясцовасці. Мястэчкамі прызнаваліся тыя паселішчы, якія побач з афіцыйнай назвай мелі мяшчанскае кіраванне, і дзе збіраўся падатак з нерухамай маёмасці. Аднак усё ж агульнапрынятага і бясспрэчнага паняцця мястэчка юрыдычна так і не было выпрацавана. Статус іх тлумачыўся па-рознаму, у залежнасці ад тых інтэрэсаў, якімі кіраваліся ўлады.

Акрамя таго на працягу канца 18 – пачатку 20 ст. адбываўся працэс паступовага “размывання” сярэднявечных мястэчак. Яны гублялі сваю сярэднявечную адна тыповасць. Адно з іх апускаліся да становішча звычайных сельскіх паселішчаў. Іншыя захоўвалі сваю класічную функцыю эканамічнага абслугоўвання на лакальных рынках пераважна тых панскіх і сялянскіх гаспадарак, якія з цяжкасцю пераходзілі на прадпрымальніцкі лад. Частка мястэчак здолела ўзняцца на ўзровень гарадоў. Інтэнсіўнасць працэсу “размывання” мястэчак вызначалася зменамі ў сацыяльна-эканамічнай сітуацыі ў краі і палітыкай царызму ў дачыненні да мястэчак.

¹ Цыт. па: Бохан Ю.М. Мястэчкі Вярхоўяў Віліі і нёманскай Бярэзіны ў 15-18 ст. (па археалагічных і пісьмовых крыніцах): Аўтарэф. дыс... канд. гіст. навук. Мінск, 1994. С. 28.

² Тамсама. С. 33.

Такім чынам, калі мястэчкі Беларусі часоў ВКЛ і Рэчы Паспалітай амаль без выключэнняў можна ўпэўнена адносіць да гарадскіх паселішчаў, то мястэчкі ў перыяд Расейскай імперыі характарызаваліся вялікай разнастайнасцю тыпаў. Многія мястэчкі па сваёй ролі ў эканамічным і культурным развіцці Беларусі стаялі на ўзроўні гарадоў, і таму іх правамерна адносіць да катэгорыі “гарадскіх паселішчаў”. У той жа час, існавалі мястэчкі, якія амаль не адрозніваліся ад сельскіх населеных пунктаў. Пад назвай “мястэчка” хаваліся як буйныя гандлёва-прамысловыя цэнтры, якім не хапала толькі афіцыйнага гарадскога статусу, так і звычайныя сельскія паселішчы. На гэта звярталі ўвагу Анатоль Люты і Захар Шыбека. Апошні нават пра водзіць класіфікацыю мястэчак па ступені іх набліжанасці да гарадоў: 1) мястэчкі-сёлы (менш 500 жыхароў); 2) уласна мястэчкі (500 і больш жыхароў, але не мелі больш паловы занятых па-за сельскай гаспадаркай); 3) мястэчкі гарадскога тыпу (больш за 500 чалавек і пераважна не-земляробчы характар)³.

Для таго, каб лепш зразумець месца мястэчак у сістэме населеных пунктаў Беларусі і ступень іх уключанасці ў структуру гарадскіх паселішчаў, варта разглядаць іх у двух аспектах – як тып пасяленняў са спецыфічнымі эканамічнымі, культурнымі і адміністрацыйнымі функцыямі, які нараджаецца з лакальных патрэбаў, і малы горад (мястэчка) як стадыя росту. Кожны, нават самы дробны горад, узнікшы першапачаткова як лакальны цэнтр, з самага пачатку свайго існавання быў скіраваны на ўзбудаванне і пашырэнне сфераў свайго ўплыву. Мястэчкі, якія паспяхова спраўляліся з гэтай задачай, перарасталі ў сярэднія, а ў выключных выпадках і ў буйныя гарады. Праўда ў часы Расейскай імперыі тут узніклі цяжкасці з набыццём афіцыйнага гарадскога статусу. З другога боку, некаторыя мястэчкі занепадалі і пераходзілі ў разрад сёлаў ці вёсак. Іншыя – заставаліся дробнымі паселішчамі аграрнага характару са слаба развітымі рамяством і гандлем. Такая разнастайнасць вызначалася ўсім комплексам канкрэтна-гістарычных умоваў.

Наступны важны момант, на які трэба звярнуць увагу, звязаны з канцэнтрацыяй у гарадскіх паселішчах Беларусі габрэйскага насельніцтва, што было абумоўлена вядомым комплексам прычынаў. Гарады і мястэчкі нашага краю паступова пераўтварыліся ў асяродкі габрэйскай гісторыі і культуры. У сувязі з гэтым падаецца неабходным увядзенне ў беларускую гістарыяграфію, у прыватнасці ва ўрбаністыку, тэрміна “штэтл”, які шырока выкарыстоўвае іудаіка, і які трывала замацаваўся ў нашых суседзях – у польскай, украінскай, расейскай і літоўскай гістарыяграфіях.

У перакладзе з мовы ідыш “штэтл” ці “штэтлэх” азначала “мястэчка”. Гэта магло быць мястэчка як з 500, так і з 20 тыс. жыхароў. Маленькія мястэчкі называліся ласкава “штэйтэле”. Тэрмін “штэтл” трапіў на старонкі навуковай літаратуры даўно. Адна з першых прац, якая прысвечана гэтаму паняццю і лічыцца класікай,

³ Шыбека З.В. Гарады Беларусі (60-я гады 19 – пачатак 20 ст.). Мінск, 1997. С. 80.

– кніга Марка Збароўскага⁴. Класічным апісаннем штэтла з’яўляецца таксама праца Дыяны і Дэвіда Роскесаў⁵. Сёння існуе шмат літаратуры пра штэтл і шмат трактовак гэтага паняцця. З усіх шматлікіх спробаў даць азначэнне тэрміну “штэтл” можна вылучыць наступныя:

- усялякае паселішча ва Усходняй Еўропе, дзе жылі габрэі;
- паселішча, большасць насельніцтва якога складалі габрэі, і якое мела габрэйскае аблічча;
- асобны соцыум, які выразна адрозніваўся адакаляючага насельніцтва мовай, гаспадарчымі заняткамі, рэлігіяй, культурай;
- частка горада, у якім кампактна жылі габрэі (габрэйскі квартал).

Цікавым, на наш погляд, з’яўляецца тлумачэнне паняцця “штэтл” Джонам Кліерам, які разглядае “штэтл” як эканамічна-культурную зону, што аб’ядноўвала габрэяў паміж сабой, а таксама габрэяў і хрысціянаў⁶. Нам падаецца найбольш слушнай трактоўка “штэтла”, прапанаваная Элеанорай Бергман. Яна вызначае *“штэтл” як габрэйскую фізічную і духоўную прастору ў польскім (беларускім, украінскім, літоўскім) мястэчку*⁷. Гэтая прастора ўспрымалася традыцыйнай габрэйскай свядомасцю ў побытавым, рэлігійным і містычным планах адпаведнасці з галахічнымі⁸ ўяўленнямі, народнымі звычаямі і мясцовымі традыцыямі.

Заўважым, што вельмі часта паняцці “штэтл” і “мястэчка” атаясамліваюцца. З гэтым нельга пагадзіцца, бо тады губляецца негабрэйскае насельніцтва мястэчак. Атаясамліванне паняццяў “штэтл” і “мястэчка” прыводзіць да недарэчнасцяў. Так, у артыкуле Леі Альпшулер, прысвечаным мястэчку Вішнёва, чытаем: “Местечком называлось небольшое селение полугородского типа, возникшее в Польше в 15 – 16 вв., которое, как правило, связано было с приглашением евреев местным феодалом для занятий в экономическо-посреднической деятельности”⁹. Але з гэтага пачынаўся “штэтл”, а не “мястэчка”. Генезіс мястэчак быў звязаны з іншымі вядомымі працэсамі, што працякалі на землях Вялікага Княства Літоўскага ў 15 – 16 ст. Паняцце “мястэчка” шырэі за паняцце “штэтл”, “мястэчка” ўключае “штэтл” як сваю частку. Гэтая частка, як правіла, дамінавала, асабліва ў 19 – пачатку 20 ст. Праўда, таксама існавалі мястэчкі, дзе габрэяў увогуле не было. Напрыклад, інвентары мястэчка Грэск Слуцкага павета ў першай палове 19 ст. не

⁴ Zborowski Mark. Life is with people: The Culture of the Shtetl. New York, 1952.

⁵ Roskes Diane K., Roskes David G. The shtetl book: An introduction to East European Jewish Life and Lore. INC, 1979.

⁶ Klier John D. What exactly was a Shtetl? // The shtetl: Image and Reality. Papers of the Second Mendel Friedman International Conference on Yiddish. University of Oxford, 2000. S. 26.

⁷ Дадзенае азначэнне было прапанаванае Э.Бергман на адной з кансультацый аўтара з ёй у красавіку 2003 г. падчас навуковай стажыроўкі ў Польшчы, якая адбылася дзякуючы “Fundacja Popierania Nauki Kasy im. J.Mianowskiego”.

⁸ Галаха – нарматыўная частка габрэйскага рэлігійнага заканаўчэння, якая рэгламентуе рэлігійнае, сямейнае і грамадзянскае жыццё.

⁹ Альпшулер Л. Вишнёво: краеведческий очерк // Еврей Беларуси: История и культура. Минск, 1998. С. 163.

фіксуюць ніводнага габрэйскага двара. Так, у 1832 г. тут налічвалася 105 двароў, з іх “халупных” – 8, “ляснічных” – 4, астатнія 93 двары належалі мяшчанам-хрысціянам¹⁰. З іншага боку, можна прывесці прыклад мястэчка, дзе жылі адныя габрэі. Па афіцыйных звестках за 1880 г. мястэчка Захарына Мсціслаўскага павета было заселена аднымі габрэямі: 311 мужчын і 390 жанчын¹¹. Гэта выключны выпадак, калі мястэчка ўяўляла сабой штэтл, і гэтыя паняцці цалкам супадалі.

Калі ж мястэчкі Беларусі сталі пераважна габрэйскімі па складу свайго насельніцтва? У пісьмовых крыніцах звесткі пра местачковых габрэяў сустракаюцца з канца 16 ст. Спачатку іх колькасць была нязначнай і абмяжоўвалася адной ці некалькімі асобамі, звычайна арандатарамі корчмаў. Шматлікія разбуральныя войны, што пачаліся ў сярэдзіне 17 ст., прывялі наш край да дэмаграфічнай і гаспадарчай катастрофы. Беларускае мяшчанства было вынішчана, і ўзнікшы вакуум пачало запаўняць габрэйскае насельніцтва. У 18 ст. колькасць габрэяў у мястэчках прыкметна ўзрастае, і яны складаюць значную частку местачковага насельніцтва. Канчатковая крышталізацыя соцыя-культурнай мадэлі мястэчка адбывалася пасля падзелаў Рэчы Паспалітай. Гэтыя паселішчы сталі пераважна габрэйскімі ў выніку вядомых мерапрыемстваў царскага ўрада па гвалтоўнаму высяленню габрэяў з сельскай мясцовасці ў гарады і мястэчкі. Добра ілюструюць эвалюцыю этнаканфесійнай структуры насельніцтва мястэчак дадзены інвентароў. Прасочым яе на прыкладзе мястэчка Глыбокае Дзісенскага павету.

Табліца 1.

Эвалюцыя этнаканфесійнай структуры насельніцтва м. Глыбокае

Год	Колькасць двароў	
	габрэйскіх	хрысціянскіх
1704	13	250
1752	88	194
1761	101	180
1765	124	175
1783	159	157
1807	198	134
1811	218	116
1820	234	89

Крыніцы: AGAD. AR. Dz. XXV, sygn. 1045 – 1054.

Як відаць з прыведзеных статыстычных звестак, удзельная вага габрэяў сярод насельніцтва Глыбокага на працягу 18– першай паловы 19 ст. няспынна павялічвалася. Такая тэндэнцыя была характэрная для пераважнай большасці беларускіх мястэчак.

¹⁰ Галоўны Архіў старажытных актаў у Варшаве (далей AGAD). AR. Dz. XXV, sygn. 1299.

¹¹ Мстиславский С. Евреи в Могилевской губернии: историко-статистический очерк // Восход. 1886. Кн. 10. С. 3.

Бясспрэчнай з’яўляецца значная роля габрэяў у аднаўленні гарадоў і мястэчак Беларусі: у фармаванні гарадской забудовы, арганізацыі і развіцці мясцовай вытворчасці, рамесных і гандлёвых промыслаў. Вопыт гарадскога жыцця (габрэі – носьбіты “гарадской цывілізацыі” на працягу 2,5 тысяч гадоў), веданне эканамічных рэалій, дзелавыя і асабістыя сувязі, прадпрымальнасць, узаемная падтрымка пераўтваралі габрэйскую абшчыну ў самаарганізуючае ядро гарадской гаспадаркі. Габрэйская абшчына, нават калі яна і не складала пераважную большасць местачковага насельніцтва, вызначала жыццё мястэчка менавіта як гарадскога паселішча. У адрозненне ад Заходняй Еўропы, дзе ў часы сярэднявечча габрэі жылі ў гета і не маглі ўплываць на культуру і архітэктuru горада, у Беларусі – нават у большай ступені, чым у іншых рэгіёнах былой Рэчы Паспалітай – менавіта габрэі былі кансалідуемым пачаткам, вызначалі твар і дух мястэчка.

Беларусь стала краем габрэйскіх мястэчак, у кожным з якіх была арганізаваная абшчына са сваімі традыцыйнымі інстытуцыямі, рэгуляваўшымі штодзённае абшчыннае жыццё. Расейскія меры прывялі да канцэнтрацыі габрэяў у гарадах і мястэчках і, як вынік гэтага, да кансервацыі традыцыйнай габрэйскай культуры і ўкладу жыцця. У габрэйскім местачковым асяроддзі яскрава выявіліся і старанна захоўваліся рэлігійная сістэма адукацыі, векавыя традыцыі і каштоўнасці. Габрэйская абшчына жыла сваім замкнутым жыццём па законах Галахі. У той жа час сам вобраз традыцыйнай культуры паступова цягнуў істотныя змены, звязаныя са з’яўленнем і развіццём хасідызму, а таксама з распаўсюджаннем ідэй габрэйскага асветніцтва – гаскалы.

Тым не менш, мястэчка для габрэяў адыграла такую ж ролю ў захаванні традыцыйнай культуры, як вёска для беларусаў. Яно стала для габрэяў уласным “асяроддзем пражывання”. Паступова фармавалася ўяўленне аб мястэчку як малой габрэйскай радзіме, “Ізраілі у выгнанні”. У “Кароткай габрэйскай энцыклапедыі” мястэчкі (у сэнсе “штэтл”) параўноўваюцца з выспамі цэласнага габрэйскага сусвету ў акіяне чужой цывілізацыі¹².

Такім чынам, наяўнасць гэтай рэлігійна-культурнай адасобленасці і духоўна-сацыяльнай аўтаноміі габрэйскіх абшчынаў у мястэчках выклікае неабходнасць ўжывання паняцця і тэрміна “штэтл”, пад якім трэба разумець габрэйскую фізічную і духоўную прастору ў беларускім (польскім, украінскім, літоўскім) мястэчку. Яшчэ раз падкрэслім, што паняцці “штэтл” і “мястэчка” не павінны атаясамлівацца. Яны суадносяцца паміж сабой як частка адносна цэлага. Мяс-тэчка з’яўлялася месцам сустрэчы, “сужыцця” розных этнасаў, вераў, моваў і культур, своеасаблівай кантактнай зонай паміж імі. Тут сутыкаліся і ўзаемадзейнічалі веры (праваслаўная, каталіцкая, уніяцкая, пратэстанцкая, іўдзейская, ісламская), этнасы (беларусы, палякі, габрэі, татары, расейцы), мовы (беларуская, польская, ідыш, расейская). На гэтай аснове сфармаваўся своеасаблівы феномен поліэтнічнай, поліканфесійнай, полілінгвістычнай местачковай культуры.

¹² Краткая еврейская энциклопедия. Т. 5. Иерусалим, 1990. С. 320.

Пытанні да Іны Соркінай

Якаў Басін (Менск): Што дазваляла атрымаць статус горада?

Эмануіл Іофе (Менск): Чаму многія мястэчкі ператварыліся ў вёскі? Чым адрозніваецца “гарадскі пасёлак” ад “рабочага пасёлка”?

Валянцін Голубеў (Менск): Ці ёсць асаблівасці ўжывання тэрмінаў адносна мястэчак, дзе габрэйскае насельніцтва было ў меншасці?

Захар Шыбека (Менск): Ці не будзе больш дакладным замяніць тэрмін “горад” на “места”?

Адказы Іны Соркінай

Адказ Я.Басіну: У часы Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай га-лоўнымі былі юрыдычныя крытэрыі – наяўнасць самакіравання паводле Магдэбургскага права. Улічваючы спецыфіку беларускай гісторыі, трэба заўважыць, што такі крытэрыі не заўсёды адпавядаў рэальнай сацыяльна-эканамічнай сітуацыі ў развіцці таго або іншага паселішча. У часы Расейскай імперыі такія крытэрыі не былі выпрацаваныя наогул. Урэшце ўлады прынялі рашэнне лічыць гарадскім паселішчам той населены пункт, які меў муніцыпальнае кіраванне.

Адказ Э.Іофе: Катэгорыі “гарадскіх пасёлкаў” і “рабочых пасёлкаў” былі ўведзеныя ў савецкі час. У савецкай сістэме населеных пунктаў не знайшлося месца для мястэчак і для местачкоўцаў. Зразумела, што ў вёсцы жыло калгаснае сялянства, у горадзе – рабочы клас і інтэлігенцыя, а местачкоўцы – былі нейкім анахранізмам з часоў панавання прыватнай уласнасці. Былі мястэчкі вельмі часта ператвараліся ў “гарадскія пасёлкі”, а “рабочыя пасёлкі” – гэта новаствораныя ў савецкі час населеныя пункты.

Адказ В.Голубеву: У Беларусі было шмат мястэчак, дзе негабрэйскае насельніцтва складала большасць. Уласная архіўная праца дазваляе сцвярджаць, што ў некаторых мястэчках Беларусі габрэяў наогул не было. Калі разумець пад “штэт-лам” тое габрэйскае паселішча, дзе пераважалі габрэі, то тут выразна адчуваецца спецыфіка. Калі ж разумець яго так, як трактуе польская даследчыца Элеанора Бергман (фізічная і духоўная прастора габрэяў у беларускім мястэчку), то ў гэтым выпадку асаблівасці знікаюць. Ёсць таксама меркаванне, што мястэчкі, у якіх пераважала габрэйскае насельніцтва, адназначна належаць да гарадскіх паселішчаў, а там, дзе габрэі былі ў меншасці, падобнай адназначнасці ўжо няма. Праўда, некаторыя даследчыкі ўпэўненыя, што нават там, дзе хрысціяне былі ў большасці, духмястэчка і яго своеасаблівы “твар” вызначала менавіта габрэйская абшчына. Яна стварала пэўную местачковую кансалідацыю, і таму сама прысутнасць габрэяў (нават меншасці) можа быць крытэрыям прыналежнасці мястэчка да паселішчаў гарадскога тыпу.

Адказ З.Шыбеку: Лічу, што замена тэрміна “горад” на тэрмін “места” больш адпавядае перыяду ВКЛ і Рэчы Паспалітай, але ў дачыненні да часоў Расейскай імперыі гэтага рабіць не варта, бо тэрміны “гарады” і “мястэчкі” ўжываюцца ў заканадаўстве імперыі.

Наталья Полетаева (Минск)
кандидат исторических наук,
доцент кафедры экономической истории
Белорусского государственного экономического университета

ТЕРМИНЫ

“КУПЕЦ – КУПЕЧЕСТВО – ПРЕДПРИНИМАТЕЛИ”

В КУРСЕ “ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ БЕЛАРУСИ”

(19 – начало 20 в.)

“Экономическая история Беларуси” является одной из дисциплин, преподаваемых в высших учебных заведениях, в которой употребление вышеназванных терминов представляется вполне органичным и естественным. Раз этот курс в качестве предмета изучения определяет хозяйственную деятельность людей, то логично, что в нем обращается внимание на роль экономически активной части населения страны. Но при очередном прочтении текста последнего издания учебника “Экономическая история Беларуси” (Минск, 2001) выявилось, что термин “предприниматели” используется применительно к названному периоду лишь дважды, “купецество” и “купцы” – пять-шесть раз. Причем из контекста вытекает, что они рассматриваются как синонимы.

Кроме того, ознакомление с некоторыми последними изысканиями коллег-историков наводит на мысль, что и у них не всегда есть четкое понимание разницы, которую содержат данные термины. В одной из работ, к примеру, проводится идея, что в белорусских губерниях в тот период присутствовало некое “торговое сословие”¹. Причем отсутствуют какие бы то ни было объяснения того, какое место оно занимало в реально существовавшей структуре российского общества второй половины 19 в.

Это и вызвало попытку разобраться, какое содержание вкладывается в названные термины. Самым первым шагом было обращение к энциклопедическим изданиям, которые должны толковать всё или почти все. К великому удивлению, и в “Большой советской энциклопедии”, и в “Советской исторической энциклопедии”, и в более поздних изданиях: “Беларуская савецкая энцыклапедыя”, “Большой энциклопедический словарь”, “Энцыклапедыя гісторыі Беларусі” термин “предприниматель” отсутствует. Это можно было бы объяснить историко-партийным подходом. Но, как это ни странно, в англоязычных “Британской энциклопедии”, “Современной американской энциклопедии”, даже в новейшем

¹ Карпіевіч В.А. Развіццё гандлю ў Беларусі (1861-1900 гг.). Аўтарэф. дыс... канд. гіст. навук. Мінск, 2003. С. 2, 3, 8.

издании “Социальная история Европы” толкования никакому аналогу этого русского слова – owner, employer – также нет.

Российские историки в большинстве своем ссылаются либо на “Толковый словарь живого великорусского языка” В.Даля, либо на “Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона”. В первом случае содержится такое определение: предпринимать – затевать, решаться исполнить какое-либо новое дело, приступить к совершению чего-либо значительного².

Во втором случае читаем: предприниматель – владелец или хозяин предприятия. Предприятие – такое хозяйство, ведение которого рассчитано на извлечение дохода путем сбыта продукции в форме продажи и обмена. Сбыт произведений сопряжен с риском, который обусловливается конкуренцией, случайными обстоятельствами (т.н. элементами конъюнктуры), разными видами спекуляции и вообще успешностью деятельности владельца или хозяина предприятия – так называемого предпринимателя³. Как видим, в этом определении основные признаки предпринимателя названы.

Далее, например, известный российский историк А.Н.Боханов, в трудах которого содержится объемный материал по истории российского купечества, перебрывает такой “мостик” – в России всегда аналогом термина “предприниматель” был термин “купец”. И это действительно так. К примеру, российский правовед дореволюционного периода А.И.Гуляев писал: “Предпринимателем или купцом называется лицо, которое занимается профессионально торговлей от своего имени, как своим промыслом”⁴. Поэтому стоит выяснить, совпадают эти понятия или нет.

На наш взгляд, термин “купец” можно рассматривать в широком и в узком смысле слова. В широком смысле купец тождественен предпринимателю. Именно так его трактовало российское торговое право конца 19 – начала 20 в. Купцами или торговцами, повторюсь, называли всех тех, кто в виде промысла от своего имени совершал сделки, признаваемые законом торговыми. К торговым действиям, помимо собственно оптовой, розничной и мелочной торговли, относились: строение, содержание и наем купеческих кораблей и судов всякого рода; банкирские операции; комиссионные, экспедиционные и маклерские дела; содержание заведений о покупке и продаже государственных процентных бумаг, а также акций и облигаций акционерных обществ; содержание ремесленных заведений, фабрик и заводов всякого рода; транспортные перевозки; договоры о поставке товаров и подряды; исполнение обязанностей торговых приказчиков и некоторые другие⁵.

² Толковый словарь живого великорусского языка В.Даля. Т. 3. Санкт-Петербург-Москва, 1882. С. 388.

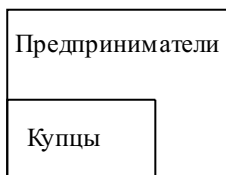
³ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.. Санкт-Петербург, 1898. Т. 25. С. 19.

⁴ Гуляев А.И. Справочная книга по торгово-промышленному законодательству и торговой практике. Санкт-Петербург, 1912. С. 10.

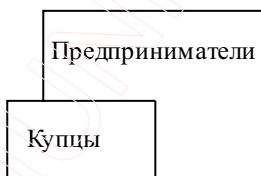
⁵ Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1873. Т. XI. Ч. 2. Устав торговый. Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. С. 3-4.

В узком смысле слова к купцам относились все собственники предприятий, в том случае, если они выбрали купеческое гильдейское свидетельство⁶. В этом случае взаимосвязь понятий предприниматель и купец можно выразить таким образом:

Но здесь были свои временные особенности. Эта схема верна для дореформенных времен и для 60 – 90-х гг. 19 в., когда все владельцы оптовых и розничных предприятий, а также фабрично-заводских заведений, относимых ко второй гильдии, обязаны были выбирать купеческие свидетельства. Поэтому купцами являлись не только представители собственно купеческого сословия, но и дворяне, записанные в гильдию. Так, как свидетельствуют архивные документы, гильдейскими купцами были помещики Скирмунт, Горват, Кеневич, Чапский, Ф. Друцкий-Любецкий и некоторые другие. После 1898 г. с принятием Положения о государственном промысловом налоге произошла некоторая трансформация. Теперь наша схема стала выглядеть так:

Появились так называемые купцы для звания, которые могли и не быть собственниками предприятий, но они приобретали гильдейские свидетельства и поэтому именовались купцами.

Далее проследим, как соотносятся термины “купечество” и “купцы”. Казалось бы, чего проще. На первый взгляд, как крестьянство было совокупностью крестьян, дворянство – совокупностью дворян, так и купечество должно было бы быть совокупностью купцов. Но в действительности было не совсем так. Для 60 – 90-х гг. 19 в. будет верна такая схема:

Для владельцев гильдейских свидетельств приписка к купеческому сословию была добровольной, поэтому среди них был ряд лиц, которые в состав сословия не входили. Но после 1898 г. эта схема видоизменилась. Теперь все лица, приобретшие купеческие гильдейские свидетельства вместе с семьями являлись членами данного сословия.

⁶ Удинцев В. Русское торгово-промышленное право. Киев, 1907. С. 45.

Необходимо остановиться также на пояснении термина “купечество”. Его толкование изменялось от “социальной прослойки эксплуататорских классов, которая занимается торговлей и ростовщичеством”⁷ через “социальный слой, занимающийся торговлей”⁸ до “социальной группы в периоды феодализма и капитализма”⁹.

Известно, что законодательство, как правило, фиксирует уже устоявшееся положение вещей, поэтому напомним, что, согласно Своду законов о состояниях, население Российской империи подразделялось на четыре главных рода сословий, которым присваивались отличительные друг от друга права и преимущества: дворянство, духовенство, городские обыватели и сельские обыватели¹⁰. Каждое из них имело более мелкие подразделения¹¹. Следовательно, согласно букве закона, купечество и являлось одним из таких разрядов городских обывателей.

Цепочка рассуждений приводит к следующему вопросу: уместно ли употреблять в связи с этим термин “купеческое сословие”? Напомним, что под сословием понимается группа лиц, пользующихся определенными правами и привилегиями, которые передаются по наследству. Купеческие же права были временными, только на срок действия документа – 1 год. На этот факт еще в начале 20 в. обращали внимание российский правовед Г.Ф.Шершеневич, который считал, что на рубеже веков купечество из сословия превратилось в занятие¹², позже – ленинградский историк Л.Е.Шепелев. Он полагал, что поскольку права купечества были не только не потомственными, но и не пожизненными, оно не являлось сословием в точном смысле этого слова¹³.

⁷ Беларуская савецкая энцыклапедыя. Мінск, 1972. Т. 6. С. 204-205.

⁸ Большой энциклопедический словарь. Москва, 1991. Т. 1. С. 672.

⁹ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 1997. Т. 4. С. 309.

¹⁰ Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1899. Т. 9. Ст. 1.

¹¹ Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Санкт-Петербург, 1909. С. 115.

¹² Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права. Санкт-Петербург, 1919. С. 48.

¹³ Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Ленинград, 1987. С. 39.

Специфика данной сословной группы выражалась в том, что у нее присутствовал только один из двухобразующих признаков – наличие конкретных, четко оговоренных в законе, прав и обязанностей и отсутствовал другой – передача этих прав по наследству. Эта особенность еще раз подтверждает тот факт, что на рубеже 19 – 20в. происходило размывание сословных перегородок. На наш взгляд, в этом факте отразилось также, с одной стороны, стремление царского самодержавия сохранить сословно-иерархическую систему, а с другой, сделать уступку со стороны закона утверждавшемуся капитализму, потребностям торгового оборота в виде возможности для многих граждан присоединиться к предпринимательской деятельности, в том числе и в качестве купцов.

Поэтому можно полагать, что термин “купеческое сословие” не совсем уместен. Грамотнее употреблять такие понятия, как “купечество”, “сословная” или “социальная группа”. Что же касается социально-классового содержания этого термина, то купечество целиком совпадало с буржуазией и являлось одним из источников ее формирования.

Таким образом, на данном примере мы показали, что в достаточно близкие по смыслу термины вкладывается различное содержание, и это необходимо учитывать в научных исследованиях по истории торговли Беларуси.

Пытанні да Наталлі Палятаевай

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): Якія адпаведнікі Вашай тэрміналогіі ў беларускай мове?

Андрэй Кіштымаў (Менск): Ці прысутнічае ў тэрмінах “купецкі сын”, “купецкая жонка” ды іншых падобных прыныцып спадчыны?

(Аўтар пытання не зідэнтыфікаваны): Чаму змяняліся крытэрыі прыналежнасці да купецкага саслоўя?

Адказы Наталлі Палетаевай

Адказ С.Куль-Сяльверставай: Спашлюся на Гістарычны слоўнік беларускай мовы (Т.16. Мінск, 1997. С. 227-228). Тут прыведзены наступныя тэрміны – купецтва, гандлярства, гандляванне, купец, гандляр.

Адказ А.Кіштымаву: Доўгі час я была ўпеўчаная ў гэтым. Аднак праца з матэрыяламі Фонду 333 “Менская скарбовая палата” (НГАБ Беларусі ў Менску) паспрыяла перамене пункту погляду. Тэрмін “купецкі сын” азначаў толькі тое, што гэтая асоба была запісана ў купецкае пасведчанне яго бацькі (купца) альбо яго маці (купчыхі). Апошнія таксама здаралася. Калі ж бацька (альбо маці) на наступны год не выкупляў купецкае пасведчанне, і тым самым пакідаў саслоўе, то Менская скарбовая палата адразу выкрэслівала ўсіх з купецтва. Яны становіліся сялянамі, мяшчанамаі і г.д. Можна сцвярджаць, што спадчынасць у тэрміне “купецкі сын” і аналагічных яму адсутнічае. Аднак у дакументах можна сустрэць

пытанне, з якога саслоўя чалавек трапіў у купецтва? Некаторыя адказвалі – “з купцоў”. Гэта значыць, што ў момант залічэння дадзенай асобы да купецтва ён быў запісаны ў купецкае пасведчанне яго бацькі (альбо маці). Дарэчы, вядомы банкір Ідэль Лур’е пісаўся ў дакументах “з мяшчанаў”, бо сваю прадпрымальніцкую дзейнасць ён распачынаў як мяшчанін, які займаецца гандлем. Потым ён прыпісаўся да купецтва, а ў дакументах запісалі яго першапачатковую саслоўную прыналежнасць.

Адказ незідэнтыфікаванай асобе: Адносна пытання пра крытэрыі прыналежнасці да купецкага саслоўя, трэба заўважыць, што само купецтва ніякага ўплыву на іх выпрацоўку не аказвала. Я нідзе не знайшла дакументаў, якія б засведчылі зацікаўленасць купецтва ў тыхабо іншых прававых нормах уласнага статусу. Яны прыстасоўваліся да расейскага заканадаўства і не спрабавалі яго змяняць. Што датычыць дзяржавы, то ў разглядаемы перыяд ажыццяўлялася спроба пераходу адпатэнтнай сістэмы да падаходнага падатку, г.зн., што дзяржава спрабавала змяняць нормы падаткаабкладання, каб наблізіцца да еўрапейскіх нормаў. Аднак гэтая спроба была няўдалай.

Рэпліка С.Куль-Сяльверставай: Пры характарыстыцы саслоўнай групы Вы ўжываеце слова “гандляр”, якое азначае прафесію і занятак. Гэта тое ж самае, што перакладаць “уезд” як “раён”, а “губерню” – як “вобласць”. Ці не падаецца Вам, што пры гэтым перакладзе змяняецца гістарычная рэчаіснасць?

Адказ Н.Палетаевай: Пры перакладзе я спасылалася на Гістарычны слоўнік. Аднак у беларускай мове таксама існуюць тэрміны “купец” і “купецтва”. Яны таксама ўжывальныя. У сваіх публікацыях на беларускай мове я звычайна карыстаюся тэрмінам “купецтва”. Ва ўмовах Расеі ён пазначаў катэгорыю прадпрымальнікаў. Мне здаецца, праблема, пра якую Вы гаворыце, не з’яўляецца істотнай.

Наталія Сліж (Гародня)
кандыдат гістарычных навук,
директ Інстытута сучасных ведаў

Тэрміналогія па гісторыі шляхецкай сям’і Вялікага княства Літоўскага ў 16 – 17 ст.

Узровень развіцця паняццыйнага апарату з’яўляецца паказальнікам развіцця гістарычнай навукі краіны. Для беларускай навукі праблемы тэрміналогіі з’яўляюцца вельмі важнымі і актуальнымі, патрабуючымі распрацоўкі і развіцця. Гэты працэс ідзе паступова і паказвае неабходнасць увядзення новых катэгорый па розных накірунках гістарычнай навукі. Асабліваць тэрміналогіі ў тым, што яна фарміруецца ў рэчышчы гістарычнай або метадалагічнай абумоўленасці. У заходняй гістарыяграфіі працэс фарміравання тэрміналагічнага апарату па гісторыі сям’і пачаўся яшчэ ў 1970-я гг. Гэта было звязана з дзейнасцю школы Аналаў, складваннем новых канцэпцый і падыходаў.

Савецкая ідэалагічная рэчаіснасць і панаванне адзінага метадалагічнага падыходу выключылі беларускую гістарычную навуку з еўрапейскіх дыскусій па тэрміналогіі і метадалогіі. Таму на сённяшні дзень паняццыйны апарат па вывучэнню сям’і пераважна існуе ў беларускай этнаграфіі, а гістарычная навук адмяжоўваецца ад працы над гэтай праблематыкай, быццам гэта не яе справа. Аднак этнаграфія не можа запоўніць метадалагічную і паняццыйную пустку ў навуцы, бо наватновыя працы прадстаўлены ў рэчышчы традыцыйнага падыходу. Тэрміналогія не змянілася з канца 1980-х гг., і ў большасці яна дае тлумачэнне сямейным абрадам (*вяселле, вясельнае застолле, вясельныя гульні* і інш.).

На дадзены момант мы маем склаўшуюся сістэму гістарычных тэрмінаў па шляхецкай сям’і 16–17 ст. Большасць з іх з’явілася ў перыяд фарміравання прававой сістэмы Вялікага Княства Літоўскага ў 15–16 ст. (*вена, прывенак, выправа, бенкарт, апякун, апека, пасаж* і інш.). яны былі ўведзены ў карыстанне праз прывілеі і Статуты і сталі асноўнымі тэрмінамі ў раздзелах па сямейнаму праву. Тлумачэнне ім было дадзена ў выданнях Статутаў 1529 і 1588 г. Найбольш поўна гэта было зроблена ў Статуце 1588 г., які змяшчае слоўнік гістарычных тэрмінаў.

Гэтая праблематыка закранаецца ў манаграфіі Галіны Дзербінай, да якой таксама дадаецца слоўнік. У ім тлумачацца не толькі гістарычныя тэрміны (*прывенак, бенкарт, апякун* і інш.), але і паняцці, якія ўжываюцца пры характарыстыцы сямейных адносінаў (*пералюб, пералюбнік, родзічы, роднасць, сваяцтва,*

сужыцце, сужыцы, сямейнік)¹. Гэтыя тэрміны выкарыстоўваюцца аўтарам для аналізу прававых дачыненняў у сям'і. Аднак гэтых гістарычных катэгорый недастаткова для характарыстыкі шляхецкай сям'і як інстытута. У беларускай навуцы існуе неабходнасць у пашырэнні тэрміналагічнай базы, пры гэтым варта звярнуцца да сучасных распрацовак замежных даследчыкаў.

Аднымі з асноўных паняццяў па гісторыі сям'і з'яўляюцца *шлюб і сям'я*. Яны маюць гістарычную афарбоўку. У Кормчую кнігу і ва ўсе кананічныя грамадскія зборнікі было ўнесена вызначэнне шлюбу, якое ўвёў рымскі юрыст Мадэстын: “*Шлюб з'яўляецца хаўрусам мужа і жонкі, супольнасцю ўсяго жыцця, з'яднаннем божага і чалавечага права*”². У 12 ст. шлюб быў уключаны каталіцкай царквой у лік сакрамантаў³. Амаль да канца 16 ст. у шляхецкім грамадстве існавалі два тыпы шлюбу: *венчаны і нявенчаны*. Шлюб называўся венчаным з-за абраду надзявання вянцоў падчас царкоўнага вячання. Шлюб, які адбываўся без гэтай цырымоніі, насіў назву нявенчаны. Адпаведна ўжываліся тэрміны для жонак: венчаная і нявенчаная. Для тагачаснага грамадства былі вартаснымі абодва тыпы шлюбу⁴. Свецкі шлюб заключаўся на аснове звычайнага права: бацькі давалі нявесце *пасаг і выправу*, жаніх запісваў ёй *вена* (забеспячэнне) на 1/3 маёмасці. У дадзеным выпадку вяселле было абавязковым, бо яно рабіла шлюб легітымным у грамадстве. Пазіцыі нявенчанай жонкі не былі ніжэй за пазіцыі жонкі венчанай. З канца 16 ст. у шляхецкім грамадстве існаваў толькі венчаны шлюб, які адбываўся з блаславення пратэстанцкай, каталіцкай, пратэстанцкай або уніяцкай царкваў (у залежнасці ад веравызнання жаніха і нявесты).

Сямён Вальфсон, зыходзячы з марксісцкай ідэалогіі, вызначаў шлюб феадала як саюз дзвюх сем'яў, якія стаялі на аднолькавых ступенях іерархічнай лесвіцы і валодалі раўнаватаснымі маёмасцямі. Заключэнне шлюбу паміж феадаламі прадстаўляе сабой пагадненне, якое адбывалася выключна па прынцыпу эканамічнай мэтазгоднасці⁵. Такая ацэнка шлюбу выводзілася з эканамічных крытэрыяў. Даследчык імкнуўся акцэнтаваць увагу менавіта на гаспадарчай ролі шлюба, што з'яўляецца пэўнай вульгарызацыяй шлюбных дачыненняў. Аднак гэта толькі адзін бок рэчаіснасці феадальнага грамадства. У шлюбных стратэгіі большасці шляхецкіх сем'яў ўваходзілі маёмасныя інтарэсы, але ў іх таксама былі ўключаны старажытнасць роду, яго статус у грамадстве, веравызнанне і інш.

Для шляхецкага грамадства не было ўласціва афіцыйна мець некалькі жонак (*палігінія*) ці мужоў (*паліандрыя*), таму гэтыя тэрміны не выкарыстоўваюцца пры аналізе. Паводле крытэрыяў, вызначаных у сацыялогіі і культурнай антрапа-

¹ Дзёрбіна Г. Права і сям'я эпохі Рэнэсансу. Мінск, 1997. С. 164-167.

² Тамсама. С. 103.

³ Goody J. The Development of the Family and Marriage in Europe. Cambridge, 1983. P. 146-147.

⁴ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV-XVII wieku) // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1963. T. XV. Z. I. S. 85, 90-93.

⁵ Вальфсон С. Сям'я і шлюб у іх гістарычным развіцці. Мінск, 1937. С. 106-107.

логіі, шляхецкі шлюб з'яўляўся *манагамным*⁶. У шляхецкім грамадстве быў усталяваны звычай мець у афіцыйным шлюбе аднаго сужэнца. У феадальным асяроддзі дазвалялася браць шлюб пэўную колькасць разоў, што дае падставу сцвярджаць пра існаванне *наследоўнай манагаміі*⁷. Шмат асобаў уступалі ў шлюб неаднаразова. Напрыклад, Ізабэла Снапальска (першы муж – ваўкавыскі харунжы Лукаш Война (?-1650), другі – Уладзіслаў Казаноўскі), Соф'я Паўлаўна (першы муж – віленскі цівун і гараднічы Шыман Мацкевіч, другі – Іван Палубінскі), Ежы Правербус Гедройц (першая жонка – Аляксандра Мялешка, другая – Соф'я Цывінская), Пракоп Янавіч Дарошка (?-1652), першая жонка – Аляксандра Мілеўская, другая – Хрысціна Ельцаўна), Януш Радзівіл (1579-1620), першая жонка – Соф'я Алецькавіч (1585-1612), другая – Соф'я Гагенцолерн), ашмянскі стольнік Аляксандр Аляксандравіч Слізень (?-1684), першая жонка – Тэадора Мялешка (?-1666), другая – Алена Філіпавічоўна (?-1682) і іншыя⁸.

Шляхецкае саслоўе канчаткова адасобілася ад іншых на працягу 16 ст. і даволі негатыўна адносілася да жадання прадстаўнікоў іншых слаёў грамадства набыць шляхецтва. Такая ж рэакцыя была і на міжсаслоўныя шлюбы. Агульнапрынятая традыцыя папрабавала заключыць шлюбы толькі ўнутры саслоўя. І з гэтага часу канчаткова ў шляхецкім шлюбе афармляецца *эндагамія або саслоўная эндагамія*⁹.

На сучасным этапе існуе шэраг вызначэнняў шлюбу. Культурная антрапалогія акрэсліе шлюб як санкцыянаваны грамадствам полавы і эканамічны саюз паміж мужчынаю і жанчынаю, а ў некаторых выпадках паміж прадстаўнікамі аднаго полу¹⁰. Сацыялогія дае наступнае вызначэнне шлюбу – сацыяльна ўхваленыя прыклады паводзінаў, з дапамогаю якіх дзве ці больш асобы складаюць сям'ю¹¹. Беларуская этнаграфія таксама вызначае шлюб з сацыяльнага пункту гледжання: *шлюб* – гістарычна абумоўленая санкцыянаваная форма адносінаў паміж мужчынай і жанчынай, якая вызначае іх правы і абавязкі ў адносінах адзін да аднаго і да іх дзяцей, упарадкоўвае і рэалізуе прыродную патрэбу людзей у працягу роду¹².

Усе гэтыя тэрміны падкрэсліваюць сацыяльную і грамадскую значнасць шлюбу як інстытута, які надае законнасць адносінам паміж мужчынай і жанчынай. Пры вызначэнні тэрміну *шляхецкі шлюб* іх таксама неабходна ўлічваць. Такім чынам, зыходзячы з вышэй адзначаных характарыстык, *шляхецкі шлюб* – гэта

⁶ Говард М. Сучасная культурная антрапалогія. Мінск, 1995. С. 216.; Фролов С.С. Социология: Учебник для высших учебных заведений. 2 изд. Москва, 1996. С. 185.

⁷ Говард М. Сучасная... С. 216.

⁸ Augustyniak U. Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa, 1992. S. 166-167; НГАБ у Гародні. Ф.1663, воп.1, 1289, 1549, 1550, 1554; Ф.1664, воп.1, ад.з.523; ГДГАМ. КП. 9216; AGAD. Archiwum Radziwiłłów X, sign.1, 50, 62.

⁹ Говард М. Сучасная... С. 214.; Фролов С.С. Социология. С. 185.

¹⁰ Говард М. Сучасная... С. 210.

¹¹ Фролов С.С. Социология. С. 184.

¹² Ракава Л.В. Шлюб // Этнаграфія беларусаў: Энцыкл. давед. Мінск, 1989. С. 536-537.

санкцыянаваны царквой і грамадствам полавы і эканамічны саюз паміж мужчынай і жанчынай шляхецкага паходжання.

Паняцце *сям'я* імкнуліся акрэсліць яшчэ ў 16 – 18 ст. Заходнееўрапейскія слоўнікі і энцыклапедыі падаюць цэлы шэраг яго значэнняў. Аналіз іх прыводзіцца ў манаграфіях Жана-Луіса Фландрына і Ганны Дзяцінскай¹³. Дамінавала два паняцці сям'і: 1) месца агульнага пражывання (дом) і 2) сваяцтва. У тагачаснай еўрапейскай думцы сям'я разумелася як першапачатковая, малая грамадская адзінка. Адзначалася сувязь паміж шлюбом і грамадствам: трывалы шлюб – трывалае грамадства. У гэтым жа накірунку выказваліся маралісты і рэлігійныя дзеячы ВКЛ.

У сучаснай навуцы сустракаюцца розныя трактоўкі паняцця *сям'і*. Культурная антрапалогія акрэслівае сям'ю як першаасную грамадскую адзінку з сумесным бюджэтам і адказнасцю за выхаванне дзяцей¹⁴. Беларуская этнаграфія вызначае сям'ю як сацыяльную катэгорыю; неад'ёмную частку грамадскай сістэмы, якая заснавана на шлюбе, кроўна-сваяцкіх адносінах людзей, на агульнасці побыту, узаемнай маральнай адказнасці і сацыялізацыі¹⁵. Падабнае вызначэнне па-іншаму прагучала ў зборніку, прысвечанаму сям'і: *сям'я* з'яўляецца важнай часткай грамадства, яна заснаваная на шлюбе, роднасці яе членаў, акумулявае і адлюстроўвае амаль усе асаблівасці грамадства на розных стадыях яго развіцця¹⁶.

Генеалогія таксама не абыходзіць увагай гэты тэрмін: манагамная сям'я як група асобаў звязаных паміж сабой моцнымі павязямі, складаецца з мужа, жонкі і іх дзяцей¹⁷.

Польская даследчыца Марыя Качэрска вызначае сям'ю – як групу узаемна залежных асобаў, якія жывуць у адным доме, дзе выразніваецца малая сям'я, звязаная сваяцкімі стасункамі, перадусім бацькі і дзеці, і таксама больш шырокае кола, якое звязвае ўсіх жывучых у доме разам з падданымі¹⁸. У іншым артыкуле яна дае два значэнні слову сям'я: 1) малая сям'я, якая складаецца з двух пакаленняў – бацькоў і малых дзяцей. Калісці яна магла складацца яшчэ і з бацькоў па мацярынскай ці бацькоўскай лініях. Сацыёлагі называюць такую сям'ю нуклеарнай. Такая сям'я жыве ў адным памяшканні і вядзе агульную гаспадарку; 2) усе кроўныя з боку бацькі і маці, са сваякамі і іх сужэнцамі. Кроўныя жывуць асобна, малымі сем'ямі. Шырокае паняцце сям'і ахоплівае сваякоў як жывых, так і памерлых¹⁹. Але апошняя катэгорыя больш адпавядае паняццю род, чым сям'я.

¹³ Flandrin Jean-Louis. Historia rodziny. Warszawa, 1998. S. 8-15.; Dziechcińska H. Kobieta w życiu i literaturze XVI i XVII wieku. Warszawa, 2001. S. 26-37.

¹⁴ Говард М. Сучасная ... С. 229.

¹⁵ Курьловіч Г.М. Сям'я // Этнаграфія беларусаў. С. 490.

¹⁶ Бандарчык В.К. Уводзіны // Беларусы. Т. 5. Сям'я. Мн., 2001. С. 5.

¹⁷ Genealogia / oprac. W.Dworzaczak. Warszawa, 1959. S. 15.

¹⁸ Koczarska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. Warszawa, 1975. S. 6.

¹⁹ Koczarska M. Geneza, znaczenie i program dalszych badań nad kobietą i rodziną średniowieczu i nowożytności // Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych. Toruń, 1998. S. 7.

С.Я.Вальфсон разумее федальную сям'ю як асноўную гаспадарчую базу, на якую абавіраецца федал каб пашыраць уладанні, заключачь дыпламатычныя дагаворы, выконваць адміністрацыйныя функцыі, усталёўваць свае адносінны да вышэйшага федала і інш.²⁰ Аўтар выкарыстоўвае марксісцкія падыходы, што значна звужае разуменне сям'і як грамадскага інстытуту і паказвае толькі адну з вызначаных роляў.

Шляхецкая сям'я мела патрыярхальны ўклад. Пераемнасць у федальнай сям'ішла па мужчынскай лініі. Усе шляхецкія роды складалі патрылінейныя генеалагічныя табліцы. У іхабавязкова пазначаліся сыны і іхдзеці, а пра дачок запісвалі іх новае прозвішча па мужу і далей гэтую лінію не развівалі. На той час федальнае грамадства было пабудавана па патрыярхальнай мадэлі. Увогуле такім уяўляўся ўвесь сусвет. Бог як айцец, які любіў сваіх дзяцей і дараваў ім грахі. Вялікі князь (а пасля кароль) быў “бацькам” Вялікага Княства Літоўскага (аз 1569 г. Рэчы Паспалітай), а федал – “бацькам” для сялянў. Патрыярхат стварыў грамадства з моцнымі ўнутрычалавечымі сувязямі²¹.

У святле гендэрнай тэорыі *патрыярхат* падаецца як сістэма (эканамічная, сацыяльная, культурная), якая забяспечвае дамінаванне мужчын у грамадстве і сям'і. Яна здзяйсняецца ў розных формах: падзел сфераў працы, сэгрэгацыя жанчын і адсоўванне іх у асобныя “жаночыя сферы”; практыка падвоеных стандартаў, якія адрозніваюцца для мужчын і жанчын, няроўны доступ да адукацыі і інстытутаў улады. Такім чынам, патрыярхат уяўляецца як сістэма, у якой інтарэсы жанчын падпарадкаваныя інтарэсам мужчын, а ў больш шырокім сэнсе – патрыярхальнай уладзе, якая базуецца на тых сацыяльных значэннях, якімі грамадства надзяляе біялагічнае адрозненне паміж мужчынамі і жанчынамі. Патрыярхальныя адносінны з'яўляюцца структурнымі. Яны ўкаранены ў інстытутах сацыяльных практыках грамадства²². Гэтае паняцце можна аднесці і да федалнага грамадства ВКЛ, дзе дамінаваў мужчына. Патрыярхальнае грамадства выразна падзяляла жыццё на грамадскае і прыватнае²³, пры гэтым больш важным лічылася першае, дзе ў мужчыны быў высокі статус, а прыватнае з'яўлялася другасным. У гэтую сферу і выцяглася жанчына. Але пры гэтым трэба адзначыць, што патрыярхальная сістэма грамадства ВКЛ адрознівалася ад еўрапейскай. Афіцыйна і агульнапрынята было дамінаванне мужчыны, аднак у жыцці статус шляхціца і шляхціцкі быў амаль роўны. У свядомасці шляхты існавала разуменне важнасці ролі жанчыны ў грамадстве і сям'і.

²⁰ Вальфсон С. Сям'я і шлюб... С. 106.

²¹ Bogucka M. The lost world of the “Sarmatians”. Customs as the Regulator of Polish Social Life in Early Modern Times. Warszawa, 1996. P. 52.

²² Чикалова И. Субдисциплины гендерных исследований: женская и гендерная история // Иной взгляд: Междисциплинарный альманах гендерных исследований / Гл.ред. И.Чикалова. Минск, 2002. С. 27.

²³ Тамсама.

Трэба звяртаць увагу на месца пражывання сям'і. У навуцы існуюць два паняцці *патрылакацыя* і *матрылакацыя*. Першы тэрмін ужываўся, калі пасля шлюбу маладая пара жыла ў мужа. На тэрыторыі ВКЛ ён набыў найбольшае распаўсюджанне. М. Качэрска адзначыла, што тут яшчэ існавала практыка матрылакацыі, пражыванне сужэнцаў у жонкі. На яе думку, гэта адбывалася, калі маёнтка жонкі быў большым за маёнтка мужа²⁴, а таксама, калі ўдава валодала маёнткам ад першага мужа і пры яе паўторным шлюбе несці службы за гэтую маёмасць павінен быў другі муж. Матрылакацыя ў ВКЛ была распаўсюджана і ў 16 ст.

Такім чынам, *шляхецкая сям'я* – манагамная, нуклеарная, патрыярхальная сям'я. Гэта грамадская адзінка, якая складалася з асобаў шляхецкага паходжання, звязаная шлюбным ці кроўным сваяцтвам, мела пэўныя сацыяльна-эканамічныя і культурна-выхаваўчыя функцыі і з'яўлялася адным з фактараў, рэгуляваўшым грамадскае, эканамічнае, сацыяльнае і культурнае жыццё феадальнага грамадства.

Культурная антрапалогія вылучае *фазы жыццяздзяення сям'і*. Феадальная сям'я, як і любая іншая, таксама праходзіла іх. Першая фаза – пашырэнне. Яна пачынаецца з моманту шлюбу і доўжыцца да нараджэння дзяцей і дасягнення імі рэпрадукцыйнага ўзросту. Другая фаза – падзел сям'і. Яна можа ахопліваць частку першай фазы, бо пачынаецца са шлюбу аднаго з дзяцей і працягваецца да таго часу, пакуль не ажэняцца ўсе дзеці. Фінальная фаза – смерць бацькоў і іх замяшчэнне ў грамадскай структуры сем'ямі дзяцей²⁵.

Разнастайныя інтэрпрэтацыі выклікае тыпалогія сям'і. Зыходзячы з асаблівасцяў сялянскай сям'і, беларуская этнаграфія падае толькі два тыпы сям'і: нераздзельная і малая. У нераздзельнай сумесна пражываюць і вядуць агульную гаспадарку некалькі шлюбных параў. У залежнасці ад сваяцтва такія сям'і дзеляцца на *бацькоўскія* (сумесна пражываюць бацькі і іх жанатыя сыны) і *брацкія* (сумесна жывуць два ці больш жанатых братоў). У залежнасці ад колькасці пакаленняў вызначаюцца сям'і *адналінейныя* (бацькі, жанаты сын, унукі) і *шматлінейныя* (бацькі і два ці больш жанатых сына, або два ці больш жанатых братоў). Да малой сям'і адносяцца *нуклеарная* (шлюбная пара з дзецьмі або без іх) і *складовыя* (акрамя шлюбнай пары і дзяцей пражывае адзін з бацькоў ці з іншых сваякоў – брат, сястра, пляменніца і інш.). Сярод малых сям'яў ёсць *няпоўныя* (удовыя, мужчыны ці жанчыны з дзецьмі пасля скасавання шлюбу, асобы, якія не ўступілі ў шлюб, але маюць дзяцей)²⁶. Гэта даволі спрошчаныя тыпалагізацыя, яе цяжка выкарыстоўваць у поўнай меры для ўсіх слаёў грамадства.

Французскі гісторык Ле Плэй вылучыў для індустрыяльнага грамадства два тыпы сям'і: нестабільная сям'я і сям'я-род. Да першай групы ён адносіў сям'і, якія складаліся з мужа, жонкі і іх дзяцей. Пры ўступленні ў шлюб дзеці пакідалі сям'ю. Сям'я-род жыла ў агульным доме, мела сумесную ўласнасць і перадавала яе ў

²⁴ Koczarska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. Warszawa, 1975. S. 22, 28.

²⁵ Говард М. Сучасная ... С. 231.

²⁶ Курьловіч Г.М. Сям'я // Этнаграфія беларусаў. С. 490.

спадчыну дзецям з пакалення ў пакаленне²⁷. Аднак Райнхард Зідзер у сваёй працы не прытрымліваўся гістарычнай тыпалагізацыі і характарызаваў сем'і адносна іх сацыяльнага паходжання: сялянская сям'я, буржуазная сям'я, сям'я сялянскіх працоўных надомнікаў, рамеснікаў, прамысловых наёмных рабочых²⁸.

Зыходзячы з разнастайных грамадскіх сістэмаў, М.Говард вылучыў 5 тыпаў сем'яў і сямейных групаў: *нуклеарная сям'я, палігійныя, паліандрычныя, развітыя і злучаныя сямейныя групы*²⁹.

Група навукоўцаў з Кэмбрыджа прапанавала наступную тыпалагізацыю сем'і. Было вылучана 6 буйных групаў з падгрупамі: 1) самотныя, 2) сем'і без шлюбнай пары, 3) сем'і з адной шлюбнай парай, 4) пашыраныя сем'і, 5) сем'і-роды, 6) сем'і з неакрэсленай структурай, звязаныя сваяцтвам³⁰. Брытанскія даследчыкі ўключылі ў сям'ю служак (чэлядзь). Вядома, што ў шляхецкім маёнтку было таксама адведзена месца для чэлядзі, аднак дакладная колькасць пражываючых невядома. Гэтая класіфікацыя выкарыстоўваецца многімі навукоўцамі. Для аналізу шляхецкай сям'я аўтарам выкарыстоўваліся толькі першыя чатыры тыпы гэтай класіфікацыі, бо астатнія не былі для яе характэрныя.

Да катэгорыі *самотных* адносіліся ўдовы і ўдаўцы, якія пасля смерці сужэнца заставаліся адны, бо ў шлюбе не мелі дзяцей. Але звычайна перыяд самотнасці быў нядоўгім, калі толькі сужэнец не паміраў у сталым узросце. Таксама суды траплялі асобы, якія па тых ці іншых прычынах не ўступілі ў шлюб. Афіцыйна знаходзіцца ў самотным стане можна было, абраўшы манаскае жыццё. Такі шлях абралі Мікалай Паўлавіч Пац (1570-1624), Жыгімонт Караль Радзівіл, Сібілія і Ганна Пац, Соф'я Панкевіч і іншыя.

Наступны тып – *сем'і без шлюбнай пары*. Да яго адносяцца нежанатыя шляхціцы, якія бралі на выхаванне пляменнікаў: Крыштаф Горман (?-1661) выхоўваў Алену Камушчанку, Крыштаф Жыгімонт Пац (1621-1684), не маючы сваіх дзяцей, апекаваўся сынам свайго брата харунжага ВКЛ Канстанцыя Уладзіслава Паца (?-1686) Мікалаем Андрэем Пацам (?-1710) і дачкой канюшага ВКЛ Яна Казіміра Хадкевіча (?-1660) і Соф'і Пац (1618-1665) Тэрэзай.

Трэці тып – *сем'я са шлюбнай парай* мае некалькі групаў: шлюбная пара без дзяцей, шлюбная пара з дзецьмі, удавец з дзецьмі, удава з дзецьмі. У кожнай з вызначаных групаў сям'я знаходзілася пэўны перыяд, а потым магла пераходзіць у іншую катэгорыю.

У пачатку сямейнага жыцця ўсе шлюбныя пары адносіліся да першай групы. Рэдкія сем'і заставаліся ў такім стане доўгі час, напрыклад, як сем'і кухмістра ВКЛ Станіслава Станіслававіча Шэмета (?-1590) і Дароты Шыманаўны Міткевіч

²⁷ Flandrin J.-L. Historia rodziny. S. 65.

²⁸ Зидер Р. Социальная история в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX вв.). Москва, 1997.

²⁹ Говард М. Сучасная ... С. 230.

³⁰ Flandrin J.-L. Historia rodziny. S. 82-83, 293.

(?-1602), падчашага ВКЛ януша Радзівіла і Соф'і Алелькавіч, канцлера ВКЛ Марцыяна Агінскага (1632-1690) і Ганны Марцыбэлы Глябовіч (1641-1681), і яго шлюб з другой жонкай Канстанцыяй Велькапольскай, каралеўскага маршалка Унучка Марэка Лаўрынавіча (?-1587) і Соф'і Шыманавай, маршалка ВКЛ Крыштафа Мікалая Дарагастайскага (1562-1615) і Соф'і Хадкевіч (?-1595), мсціслаўскага кашталяна Івана Саламярэцкага (?-1586) і Багданы Сапегі, Казіміра Статкевіча і Марыяны Цыдзік (?-1702), Міхаіла Казіміра Карніцкага (?-да 1691) і Ганны Мялешкі (?-пасля 1720). Пасля смерці сужэнца ўдава ці ўдавец пераходзілі ў катэгорыю адзінокіх. У гэтых шлюбахне было дзяцей з-за ранняй смерці мужа ці жонкі або з-за бясплоднасці мужчыны ці жанчыны. Такія сем'і сустракаліся ня часта.

Сем'і другой групы мелі значна большае распаўсюджванне. У гэтым стане сям'я знаходзілася да той пары, пакуль не паміраў хто-небудзь з сужэнцаў. Аднак пасля мужчына ці жанчына маглі ўтварыць новую сям'ю і прайсці гэты цыкл зноў. Да другой катэгорыі належалі сем'і трокскага падкаморыя Багдана Мацвеевіча Агінскага (?-1625) і Раіны Рыгораўны Валовіч (?- да 1646), мсціслаўскага кашталяна Войны Сокала (?-1610) і Паланеі Копець, трокскага ваяводы яна Янавіча Глябовіча (1544-1590/93) і Кацярыны Кратоцкай, віленскага ваяводы Юрыя Глябовіча (?-1669) і Кацярыны Радзівіл, віцебскага стольніка Марціна Грабоўскага (?-1693) і Кацярыны Аборскай (1663-1729/30), берасцейскага кашталяна Крыштафа Зяновіча (1540-1614) і Фядоры Валовіч і іншыя.

Гетман ВКЛ Канстанцін Іванавіч Астрожскі (каля 1460-1533) пасля смерці першай жонкі Тацыяны Сямёнаўны Гальшанскай (?-1522) перайшоў у катэгорыю ўдаўца з дзіцём. Ажаніўшыся з Аляксандрай Слуцкай (?-1563/64), ён зноў стварыў сям'ю з шлюбнай парай. Тое самае можна сказаць пра сем'і пісара ВКЛ Анікея Гарнастая (?-1567) з Настассяй Грамыка, а потым з Багданай Храптовіч, наваградскага падсудка Фёдара Еўлашоўскага (1546-1619) з Ганнай Балатоўнай і ўдавой Астроўскага, полацкага кашталяна Юрыя Мікалаевіча Зяновіча (1510-1583) з Соф'яй Глябовіч і Ганнай Іванаўнай Слуцкай і інш.

Пасля страты сужэнцы шляхціцы і шляхцянікі стараліся зноў стварыць сям'ю. Але былі ітакія, якія да канца жыцця заставаліся без мужа ці жонкі. Так, ва “ўдвым стане” была жонка магилёўскага дзяржаўцы Васіля Саламярэцкага Ганна Уладыка, жонка мсціслаўскага кашталяна Івана Саламярэцкага Ганна Глябовіч, жонка крычаўскага старосты Багдана Саламярэцкага (?-1602) Ева Корсак (?-1624) і іншыя. Не ажаніліся больш жмудскі войскі Войцех Шэмет (?-1590), Мікалай Крыштаф Радзівіл Сіротка (1549-1616), біжынянскі цівун Аляксандар Шэмет (?-1688), канюшы ВКЛ Багуслаў Радзівіл (1620-1669), Ян Пачобут Адцяніцкі (1640-1703) і інш.

Наколькі быў распаўсюджаны чацвёрты тып сям'і вызначыць даволі складана. Інфармацыя пра пражыванне сваякоў з бакавой лініі рэдка прасочваецца ў дакументах. Такія звесткі падаюцца ў тэстаментах. Часцей гэта былі сваякі, пляменнікі і пляменніцы. Агрыпа Вацлававіч у тэстаменце ўгадаў сваячніцу Каця-

рыну, якая жыла пры яго жонцы Магдалене. Ён наказаў выдаць яе замуж з пасагам 20 коп літоўскіх грошаў (1564). У сям'і берасцейскага земскага суддзі Пятра Кахлеўскага і Ядвігі Пшыпоўскай выхоўвалася пляменніца Кацярына (дачка віленскага земскага пісара Станіслава Кахлеўскага). Кахлеўскі прасіў сваю жонку выдаць дзяўчыну замуж, калі брат не возьме яе да сябе (1646). Жонка мазырскага земскага суддзі Самуэля Аскеркі Аўдэнцыя Ламская ўзяла ад бацькоў і выхоўвала як уласнае дзіця пляменніцу Алену Нешыйцянку. Яна жыла ў яе да шлюбу з Уладзіславам Галецкім (1667)³¹.

Важным тэрмінам для характарыстыкі сям'і з'яўляецца *структура сям'і*. Пад гэтым паняццем заходнія даследчыкі разумеюць унутраны склад сям'і: бацькі, дзеці, сваякі і інш.³². Пры аналізе сям'і звяртаецца ўвага на тое, хто ўваходзіў у яе, колькі асобаў, кім яны прыходзіліся адзін аднаму. Гэтая інфармацыя дазваляе пасля акрэсліць да якога тыпу адносілася тая ці іншая сям'я. У беларускай этнаграфіі прынятае іншае разуменне. *Структура сям'і* – гэта спосаб і арганізацыя сувязей паміж яе членамі (бацькі, дзеці, муж, жонка, сваякі і інш.), характар іх узаемаадносінаў, паводзінаў і свядомасці. Да структуры адносіцца склад сям'і: колькасць членаў, пакаленняў, шлюбных параў, дзетнасць, ступень і характар сваяцтва (прамое, бакавое і інш.), нацыянальная прыналежнасць³³. Такое вызначэнне структуры сям'і не зусім адпаведнае. Да яго не адносяцца характар узаемаадносінаў, паводзіны, свядомасць, нацыянальнасць. Аднак пры аналізе структуры сям'і ў навейшым абагульняючым выданні па этнаграфіі характарызуецца менавіта колькасны склад сям'і і наяўнасць дзяцей³⁴.

Даволі спрэчнае тлумачэнне даецца тэрміну *функцыі сям'і*. Беларуская этнаграфія лічыць, што асноўныя функцыі сям'і – гэта рэпрадукцыйная (нараджэнне дзяцей), выхаваўчая, гаспадарчая, рэкрэатыўная (узаемадапамога, падтрыманне здароўя, арганізацыя вольнага часу, адпачынку і інш.), камунікатыўная і рэгулятыўная (кантроль, рэалізацыя ўлады, аўтарытэт сям'і)³⁵. Рэпрадукцыйная і выхаваўчая функцыі вылучаюцца і іншымі даследчыкамі, гаспадарчую замяняюць на эканамічную, а рэкрэатыўную, камунікатыўную і рэгулятыўную – на сацыялізацыйную, статусную, абарончую, і дадаюць функцыю сексуальнага рэгулявання, што больш адпавядае гэтаму інстытуту і ахоплівае ўсе накірункі дзейнасці сям'і.

Пры аналізе дзейнасці шляхецкай сям'і ў грамадстве аўтарам характарызуецца наступныя функцыі: сексуальнага рэгулявання, рэпрадукцыйная, сацыялізацыйная, статусная, абарончая, эканамічная, якія вылучаны сацыялогіяй³⁶.

³¹ НГАБ у Менску. КМФ.18, адз. 260, арк. 705-506 адв.; Trawicka. Z. Memoriał Piotra Kochlewskiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. T. XX. Warszawa, 1975. S.190.

³² Ibid. S. 81-83.

³³ Курьловіч Г.М. Сям'я // Этнаграфія беларусаў. С. 490.

³⁴ Курьловіч Г.М. Сямейны ўклад жыцця // Беларусы. Т. 5. Сям'я. С. 19-21.

³⁵ Курьловіч Г.М. Сям'я // Этнаграфія беларусаў. С. 490.

³⁶ Тамсама. С. 187-190.

Феадальная сям'я была галоўным афіцыйным інстытутам кіравання і рэгулявання сексуальных адносінаў. Гэта не азначала, што не было альтэрнатыўных шляхоў задавальнення сексуальных патрэбаў. Але пазашлюбныя стасункі адмоўна ўспрымаліся ў шляхецкім асяроддзі, асабліва ў 17 ст. Заканадаўства ВКЛ прызначала пакаранне за злачыства супраць маралі (распуснае жыццё, пералобства, зводніцтва, згвалтаванне). Перыяд Рэфармацыі і Адраджэння адрозніваўся большай свабодай нораваў. Гэта быў час станаўлення шляхецкага грамадства, яго культуры, традыцый, таму было менш забаронаў, строга вызначаных стэрэатыпаў у паводзінах, маралі і сексуальным жыцці.

У 17 ст. каталіцкая царква паступова ўзяла пад кантроль ідэалогію і мараль шляхецкага грамадства. яна не абышла сваёй увагай і шлюб, які стаў сакральным актам. Каталіцкая царква, добра зразумела, што шлюб – “лекі ад распусці”. Таму ўзяла пад абарону манагамнасць і трываласць гэтага інстытуту. Сексуальныя стасункі дазваляліся толькі ў шлюбе. На працягу стагоддзяў каталіцызм выпрацаваў цэлую сістэму забаронаў і дазваляў на секс, якую вельмі добра прадставіў Д.Брундэйж³⁷. Па царкоўных прадпісаннях чалавек павінен займацца сексам толькі для зацяця дзіцяці. Царква не магла ўвогуле забараніць сексуальныя стасункі, бо шляхецтву патрабаваліся нашчадкі, таму яна дазваляла гэта толькі для ўзнаўлення роду, а не для задавальнення.

Функцыя сексуальнага рэгулявання перакрываўваецца з рэпрадукцыйнай функцыяй. У сям'і сексуальныя адносіны мелі пракрэатыўнае прызначэнне, бо сям'я стваралася для працягу роду. Пасля сацыяльна-культурных зменаў статус законных дзяцей мелі дзеці, народжаныя ў законным шлюбе. Толькі яны маглі атрымаць спадчыну і стаць пераемнікамі бацькоў.

Наступныя функцыі – сацыялізацыйная, статусная, эканамічная, абарончая – мелі непасрэднае дачыненне да нашчадкаў. Феадальная сям'я рыхтавала да жыцця ў шляхецкім грамадстве, абараняла непаўналетніх, надавала ім адпаведны статус, а пры дасягненні пэўнага ўзросту размяркоўвала маёмасць. Для дзіцяці сям'я з'яўлялася першай групай, з якой пачыналася яго развіццё як асобы³⁸. Гэты інстытут даду чаў да шляхецкай культуры і традыцый. Сацыялізацыйная функцыя рэалізавалася праз выхаванне і адукацыю, фарміруючы асобу ў шляхецкім асяроддзі.

Нараджэнне ў шляхецкай сям'і ўжо надавала адпаведны статус. Шляхецкае паходжанне гарантавала ўдзел у палітычным жыцці краіны, магчымасць зрабіць кар'еру ў дзяржаўнай і вайскавай службах. Магутнасць роду, вялікая маёмасць, займанне продкамі дзяржаўных пасадаў значна павышала статус. Прыналежнасць асобы да феадальнага грамадства давала ёй выключныя правы ў параўнанні з прадстаўнікамі іншых саслоўяў.

³⁷ Brudage J.A. Law, Sex, & Christian Society in Medieval Europe. Chicago & London, 1987. P. 124-175.

³⁸ Фролов С.С. Социология. С. 188.

Сям'я ўяўляла сабой самую моцную эканамічную адзінку ў грамадстве. Норма сямейнага жыцця ўключала ўзаемадапамогу і падтрымку кожнага ў сям'і, калі ўзнікала эканамічныя цяжкасці³⁹. Эканамічная функцыя забяспечвала дзецям спадчыну. Бацькі павінны былі захаваць сваю маёмасць і размеркаваць яе паміж дзецьмі.

Абарончая функцыя давала фізічную, псіхалагічную, эканамічную ахову кожнай асобе ў сям'і. Калі закраналіся інтарэсы прадстаўніка сям'і, то адначасова гэта тычылася ўсіх, хто да яе належаў⁴⁰. Феадальная сям'я мела механізмы абароны ў выпадку страты бацькоў, эканамічных і сацыяльных крызісаў, ваенных падзеяў.

Такім чынам, вылучаныя функцыі паказваюць ролю, якую адыгрывала шляхецкая сям'я ў грамадстве. Гэта быў важны інстытут, звязаны з усімі сферамі жыцця. Ад яго залежала аднаўленне грамадства і захаванне склаўшыхся традыцый і сістэмаў узаемаадносін.

Шматспрэчак у заходняй гістарыяграфіі выклікаў тэрмін *сваяцтва*. У пачатку 1980-х г. недакладнасць і непаслядоўнасць у яго выкарыстанні прывялі да пытання, каго ўключаць у дадзеную катэгорыю. Зрэдку гэты тэрмін выкарыстоўваецца толькі ў адносінах да нуклеарнай сям'і, а часам ўключае і пашыраную сямейную групу. У навуцы існуюць два падыходы пры аналізе сваяцтва. Першы рэканструюе працэсы, якія ўласцівы дадзенаму грамадству, і развівае аналітычныя катэгорыі ўнутры гэтага грамадства. Другі падыход – гэта ўжыванне катэгорый, якія выкарыстоўваюцца сацыялагіямі для вывучэння мадэляў народанасялення⁴¹.

Бернхард Юсэн прааналізаваў палеміку ў замежнай літаратуры аб сацыяльным і біялагічным сваяцтве. Аўтар паказвае, як за апошнія дваццаць гадоў разуменне сярэднявечных практык сваяцтва перацярпела карэнныя змены. Гэта ў першую чаргу звязана з успрыяццем медыявістыкай антрапалагічных і сацыялагічных падыходаў, але таксама і з даследаваннямі, якія базуюцца на вывучэнні літургіі і фэнаменалогіі рэлігіі. Не адразу гісторыкі прызналі, што сваяцтва гэта не толькі біялагічны факт, але і спосаб асэнсавання сацыяльных сувязей. Гэта ментальная сістэма, спецыфічная для кожнай культуры, якая мае ўніверсальнае ўжыванне ў тым, што датычыцца структуравання сацыяльных сувязяў любога тыпу. Да сваяцтва даследчыкамі былі прылічаны хрэсцітва, гільдыі і іншыя аб'яднанні. Найбольш інтэнсіўна ў апошнія гады вывучалася духоўнае сваяцтва. Ужываюцца тры катэгорыі, якія адмяжоўваюць хросных бацькоў ад кроўных сваякоў. Першая – гэта *фікцыя*, такое тлумачэнне сустракаецца вельмі рэдка і тлумачыць хроснае бацькоўства як “фіктыўнае сваяцтва”. Другое – *рытуал*, разуменне адносінаў паміж хроснымі бацькамі і дзецьмі як рытуальнае сваяцтва. Трэцяе – *прававое наступства*, сваяцкія адносіны паміж хроснымі бацькамі і дзецьмі або паміж

³⁹ Тамсама. С. 189-190.

⁴⁰ Тамсама.

⁴¹ Мурав'ёва М.Г. История брака и семьи: западный опыт и отечественная историография // Семья в ракурсе социального знания. Сборник научных статей. Барнаул, 2001. С. 11.

сябрамі аднаго брацтва не больш штучныя і не менш дзейсныя, чым шлюб. Аўтар звяртае ўвагу, што духоўнае і цялеснае сваяцтва стварылі розныя тыпы груповак у грамадстве. Сваяцтва было адной з многіх катэгорыяў, з дапамогай якіх людзі ўносілі парадак у сваё сацыяльнае асяроддзе і адначасова рабілі легітымным гэты парадак⁴².

Значны ўклад у распрацоўку тэрміналагічнага апарату па сістэме сваяцтва быў зроблены культурнай антрапалогіяй. Зараз ён даволі шырока ўжываецца сярод гісторыкаў, якія займаюцца гісторыяй сям’і. Паводле культурнай антрапалогіі, сваяцтва – грамадскія адносіны на аснове прынятых у культуры сувязяў праз пераемнасць і шлюб – характэрна для ўсіх супольнасцяў. Дадзенай навукай былі вызначаны схемы і абрэвіятуры сваяцтва, пераемнасці, сістэмы назваў сваякоў. Майкл Говард вылучае розныя тыпы пераемнасці: *унутрылінейная, матрылінейная, патрылінейная, білінейная, амбілінейная, паралельная і кагнітыўная*⁴³. Афіцыйна ў шляхецкай сям’і была патрылінейная пераемнасць, гзн., што пераемнасць вялася па мужчынскай лініі. Аднак грамадства лічылася з матрылінейнай пераемнасцю і даволі часта ўзгадвала яе ў разнастайных дакументах. Напрыклад, у панегірыках прыводзяцца радаводныя не толькі па мужчынскай лініі, але і па жаночай.

Жан-Луіс Фландрын адзначае, што тэрмін *роднасць (крэўнасць)* прысутнічаў у еўрапейскіх энцыклапедыях 16-17 ст. *Родныя* – гэта асобы звязаныя праз кроў або асобы, якія маюць агульнага бацьку. Кананічнае права вызначала *натуральную роднасць* (паходжанне ад аднаго бацькі), *праўную роднасць* (сваяцтва з усімі бацькоўскімі роднымі), *прававое сваяцтва* (стваралася праз шлюб), *неправавое сваяцтва* (вынікае з кожнай пазашлюбнай сувязі) і духоўнае сваяцтва (звязвала дзіця з хроснымі бацькамі)⁴⁴.

У навуцы адрозніваюцца катэгорыі *роднасць (крэўнасць)* і *сваяцтва*. *Роднасць* – гэта адносіны паміж людзьмі, заснаваныя на паходжанні ад агульнага продка. Роднасць характарызуюць па прамой (дзед, сын, унук), бакавой (браты і сёстры, дзядзькі, цёткі і пляменнікі) і ўзыходзячай (ад нашчадкаў да продкаў) лініях. У шляхецкай генеалогіі мы сустракаем паняцці “лінія старэйшая” і “лінія малодшая”. Першая паходзіць ад старэйшага брата, а другая ад малодшага⁴⁵.

Яшчэ адзін важны момант пры даследаванні сям’і – ступень сваяцтва. Яе лічаць па рымскай і германскіх сістэмах сваяцтва. *Рымская сістэма* азначае супольнасць асобаў розных пакаленняў ад *ego* да агульнага продка, не ўлічваючы яго. Паводле яе родныя браты ў 2 ступені, дзядзька і пляменнік – у 3-й, стрыечныя

⁴² Юссен Б. Родство искусственное или естественное? Биологизм в культурно-исторических концепциях родства // Человек и его близкие на Западе и Востоке Европы (до начала Нового времени). Москва, 2000. С. 84-103.

⁴³ Говард М. Сучасная... С. 173-194.

⁴⁴ Flandrin J.-L. Historia rodziny. S. 26-27.

⁴⁵ Говард М. Сучасная... С. 176; Genealogia S. 18-19; Роднасць і сваяцтва // Этнаграфія беларусаў. С. 430.

браты – у 4-й. *Германская сістэма* базуецца на сваяцкай групе, асобы якой ствараюць па каленні і лік вядзецца па пакаленнях. Два родных браты знаходзяцца ў 1 ступені сваяцтва, стрыечныя браты ў – 2-й. Спачатку царквой ужываўся рымскі лік, а ў 11 ст.⁴⁶ яна афіцыйна перайшла на германскі лік. Усходняя царква дазваляла браць шлюб у 4 ступені роднасці (рымскі лік), заходняя – у 4 пакаленні роднасці (германскі лік). У ВКЛ быў прыняты германскі лік (Статут 1588. Р. 5. Арт. 22)⁴⁷.

Феадальная сям'я не была ізаляванай адзінкай. Яна неадрыўна была звязана са сваяцкай сістэмай. У яе ўключаліся як родныя мужа, так і жонкі. Асоба шляхецкага паходжання адчувала сваю прыналежнасць да роду і дзейнічала ў адпаведнасці з яго інтарэсамі. Прыналежнасць да пэўнага клану пашырала магчымасці, але накладвала дадатковыя абавязкі. У шматлікіх шляхецкіх дакументах часта ўзгадваюцца сваякі пры размеркаванні маёмасці, дараванні маёнткаў, рэчаў і інш. Існавалі традыцыі святкавання разам розных святаў і сямейных падзеяў. На сваякоў разлічвалі ў складаных жыццёвых сітуацыях лабіраванні палітычных інтарэсаў і г.д. Важную ролю адыгрывала духоўнае сваяцтва, якому надавалі ўвагу пры абрадзе хрышчэння. Па кананічнаму праву яно з'яўлялася перашкодай для шлюбу.

Паняцце *род* мела важнае значэнне ў шляхецкім асяроддзі. Асоба шляхецкага паходжання адчувала сябе прыналежнай не толькі да нуклеарнай сям'і, але і да роду, да якога яна належала па свайму паходжанню па бацькоўскай і мацярынскай лініях.

Генеалогія вызначае *род* як групу асобаў, аб'яднаных агульнай крывёю і паходжаннем ад аднаго продка⁴⁸. Падобнае тлумачэнне падаецца ў культурнай антрапалогіі: *родамі* называецца група сваякоў, якія вызначаюць сваю пераемнасць ад агульнага продка – мужчыны або жанчыны⁴⁹. Для шляхецкага грамадства былі характэрны геральдычныя, рыцарскія і генеалагічныя роды⁵⁰.

Гэндэрная тэорыя ўзнікла не так даўно, але яе актыўна сталі выкарыстоўваць навукоўцы. Яна дала магчымасць значна пашырыць паняццёвы апарат па гісторыі сям'і. Гэта дазваляе больш дакладна разгледзець адносіны паміж мужчынай і жанчынай у сям'і і грамадстве, вызначыць іх ролю ў залежнасці ад пола.

Тэрмін *гендэр* на сённяшні час мае 4 групы характарыстык: біялагічны пол, пола-ролявыя або гендэрныя стэрэатыпы, пола-ролявыя нормы і пола-ролявая ідэнтычнасць. Гендэр – гэта складаны сацыякультурны канструкт: адрозненні ў ролях, паводзінах, ментальных і эмацыянальных характарыстыках паміж мужчынскім і жаночым, якія ствараюцца грамадствам. У рамках гэтага падыходу гендэр разумеецца як арганізаваная мадэль сацыяльных адносін паміж мужчынамі і жанчынамі, якая не толькі характарызуе міжасабовую камунікацыю і ўзаемадзеянне ў

⁴⁶ Goody J. The Development of the Family... P. 134-139; Genealogia. Warszawa, 1959. S. 19-20.

⁴⁷ Дзербіна Г. Права і сям'я... С. 106.

⁴⁸ Genealogia. S. 15.

⁴⁹ Говард М. Сучасная... С. 184.

⁵⁰ Genealogia. S. 16-17.

сям'і, але і вызначае іх сацыяльныя адносіны ў асноўных інстытутах грамадства. Такім чынам, гендэр трактуецца як адно з базавых вымярэнняў сацыяльнай структуры грамадства, які разам з іншымі сацыяльна-дэмаграфічнымі і культурнымі характарыстыкамі (раса, клас, узрост) арганізуе сацыяльную сістэму⁵¹.

Амерыканскія сацыёлагі аб'ядноўваюць гендэрныя стэрэатыпы, пола-ролявыя нормы і пола-ролявую ідэнтычнасць у паняцце *гендэрны дысплэй* (ад англ. *display* – праяўленне). У дадзеным выпадку маецца на ўвазе шматвобразнасць праяўленняў “культурных складаючых пола” – усіх прадпісаных грамадствам гендэрных нормаў, стэрэатыпаў. “Культурныя складаючыя пола” (гендэрны дысплэй) могуць зменьвацца і вар’іравацца. Але яны заўжды разглядаюцца ў суаднясенні з біялагічным полам⁵².

Акрамя гэтых тэрмінаў выкарыстоўваюцца і іншыя: *гендэрная ідэнтычнасць* – усведамленне сябе звязаным з культурнымі вызначэннямі мужчынскасці і жаночкасці.

Гендерная роля – сацыяльныя чаканні, якія ідуць ад паняццяў, акружаючых *гендэр*, а таксама паводзіны ў выглядзе размовы, манераў, адзення, жэстаў. Як гэта агульна прынята, мужчынскія і жаночыя ідэі лічацца ўзаемна выключальнымі, і ў некаторых грамадствах ролевыя паводзіны могуць быць палярызаваныя, напрыклад, пасіўнасць – жаночая роля, а актыўнасць – мужчынская. Прадпісанні адносна паводзінаў, якія звязаны з гендэрнымі ролямі, асабліва бачныя пры палавым падзяленні працы на мужчынскую і жаночую.

Гендэрная дыферэнцыяцыя – працэс, у якім біялагічныя адрозненні пола паміж мужчынамі і жанчынамі атрымліваюць сацыялагічнае значэнне і выкарыстоўваюцца як сродкі сацыяльнай класіфікацыі.

Гендэрная ідэалогія – гэта сістэма ідэй, праз якія гендэрныя адрозненні гендэрная стратыфікацыя атрымліваюць сацыяльнае апраўданне, у тым ліку з пункту гледжання “натуральных” адрозненняў або звышнатуральных перакананняў.

Гендэрныя стэрэатыпы – гэта адзін з відаў сацыяльных стэрэатыпаў, які заснаваны на агульна прынятых у грамадстве ўяўленнях пра маскуліннасць і феміннасць.

Гендэрная сістэма – гэта ідэі, інстытуты, паводзіны, фармальныя і нефармальныя правілы і іншыя сацыяльныя ўзаемадзеянні, якія адбываюцца паміж поламі⁵.

Гендэрная тэорыя дазваляе даць больш шырокую інтэрпрэтацыю дакументам, падзеям, пэўным гістарычным працэсам, выйсці за рамкі традыцыйных ацэнак, атрымаць новую інфармацыю пра вядомыя факты. Яна дае магчымасць звярнуцца не толькі да гісторыі асобы, а таксама да яе палавай прыналежнасці і

⁵¹ Скотт Д. Гендер: полезная категория исторического анализа // Введение в гендерные исследования. Ч.2. Хрестоматия /Под.ред. С.Жеребкина. Харьков; Санкт-Петербург, 2001. С. 141-172.; <http://www.gender.ru>

⁵² Пушкарёва Н.Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы в системе исторических наук // Женщина. Гендер. Культура. Москва, 1999. С. 21.

прааналізаваць, якім чынам гэта ўплывала на статус ў грамадстве, правы, абавязкі і інш. Гэтыя тэрміны даюць магчымасць больш дакладна акрэсліць ролю мужчыны і жанчыны ў грамадстве і сям'і, узаемаадносіны ўнутры сям'і. З іх дапамогай ёсць магчымасць прааналізаваць гендэрныя стэрэатыпы і выявіць прычыны іх узнікнення і ўстойлівага існавання ў грамадстве, іх уплыў на жыццё асобы ў залежнасці ад полавай прыналежнасці. Дадзеная інфармацыя больш поўна раскрывае жыццё шляхецкай сям'і ў ВКЛ у 16 – 17 ст.

Як бачым, на сучасным этапе немагчыма даследаваць гісторыю сям'і, карыстаючыся толькі гістарычнымі тэрмінамі і традыцыйнымі падыходамі. За апошнія гады гістарычная навука ўзбагаціла свой тэрміналагічны апарат з дапамогай генеалогіі, культурнай антрапалогіі, сацыялогіі, гендэрнай тэорыі, што дазволіла вывучаць гэты інстытут на больш якасным узроўні, даць рознае трактаванне такім тэрмінам як *шлюб*, *сям'я*, *сваяцтва*, *роднасць* і інш. Вопыт іншых гуманітарных навук дае магчымасць рабіць міждысцыплінарныя даследаванні і прыходзіць да арыгінальных высноваў. Дадзеныя тэндэнцыі варты выкарыстоўваць у беларускай навуцы, што значна павысіць каштоўнасць новых распрацовак у галіне даследавання гісторыі сям'і.

---

⁵³ <http://www.gender.ru>

*Елена Филатова (Менск),
кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник Института истории НАН Беларуси*

ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЙ “СОСЛОВИЕ” И “КЛАСС” В РОССИИ 19 в.

Основными сословиями, которые были созданы реформами Екатерины II, считались четыре “главных рода людей” в Российской империи: дворяне, духовенство, городские и сельские обыватели. Социальная структура российского общества получила четкое юридическое оформление как строго сословная в IX томе (“Законы о состояниях”) Свода законов Российской империи, опубликованного в 1832 г. и вошедшего в силу в 1835 г. Поскольку вплоть до 1917 г. Свод законов коренным образом не перерабатывался, то и последнее издание IX тома в 1899 г. положило в основу социального законодательства ту же классификацию сословий.

На протяжении 19 в. понятие “сословие” меняло свое значение, и эти изменения нашли свое отражение в законодательстве, работах исследователей и энциклопедических справочниках. Так, в дореволюционной энциклопедии в статье “Сословия” было дано следующее определение: “сословие – отдельная группа подданных, своим юридическим положением каким-либо определенным образом отличающихся от остального населения, при чем отличия эти передаются по наследству”. В статье отмечалось, что собственный термин “сословие” мог заменяться в законодательстве – на “состояние”. Обращалось внимание и на то, что, на протяжении длительного времени, исследователи не отличали сословия от классов¹.

Не было четкости в научной литературе. Термины “сословие” и “класс” часто употреблялись в смысле больших социальных групп, например, представителями государственной школы (С.М.Соловьевым, Б.Н.Чичериным, В.О.Ключевским, П.Н.Милоковым и др.). Вместе с тем понятие “сословие” употреблялось в более узком смысле, как группа подданных, отличающихся своим юридическим положением, которое передается по наследству, и, наконец, в смысле, близком современному.

Так, историк В.О.Ключевский² определял понятие “сословие” (*ordo* или *status*, франц. *etat*, нем. *Stand*), как термин государственного права, который обозначал известный ряд политических учреждений. “Сословиями мы называем классы, - писал он, - на которые делится общество по правам и обязанностям. Права дает

¹ Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург, 1900. Т. 60 С. 911-912.

² Ключевский В.О. История сословий в России. Сочинения. Москва, 1989. Т. VI.

либо утверждает, а обязанности возлагает государственная верховная власть, выражающая свою волю в законе”. Сословное деление, по его мнению, устанавливалось законом в отличие от других общественных делений, устанавливаемых экономическими, умственными и нравственными условиями, не говоря уже о физических. Существенным и наиболее осязательным признаком сословного деления служило различие прав, а не обязанностей³.

Отношение правительства к различию классов и сословий выразило определение, данное теоретиком монархической государственности Л.А.Тихомировым⁴. Он называл “классом” слой или группу людей, которая по внутреннему своему сцеплению обособилась от прочих, но существует только фактически, еще не признанная государством. Сословие же, по мнению автора, есть та же самая группа, тот самый слой, но получивший государственное признание и соответствующую законную организацию. И в эпоху предшествующую общегражданскому строю, государство стало в такое нелепое положение, что нормировало жизнь тех классов, которые уже почти не существовали в действительности, и не только игнорировало новые классы, действительно существовавшие, но даже мешало их организации и самостоятельной нормировке отношений даже их внутренними силами⁵.

Нельзя обойтись и без определения “классов” теоретиками марксизма. Последняя глава III тома “Капитала” К.Маркса озаглавлена “Классы”. Она открывается положением, что “наемные рабочие, капиталисты и земельные собственники образуют три больших класса современного общества, покоящегося на капиталистическом способе производства”⁶. Но исследование понятия “классы” осталось незаконченным. К.Каутский считал, что классы образует не только “общность интересов и общая противоположность их интересам другим классам, каждый из которых стремится сократить источник доходов других, чтобы сделать богаче свой собственный”⁷. Г.В.Плеханов отмечал, что общественный класс – “это более или менее обширный разряд лиц, находящихся в одинаковых отношениях производства к другим разрядам”⁸.

Наиболее популярным считалось в советское время ленинское определение классов, данное им в брошюре “Великий почин”. “Классами, - писал он, - называются большие группы людей различающиеся по их месту в исторически определенной системе общественного производства, по их отношению (большей частью закрепленному и оформленному в законах) к средствам производства, по их

³ Там же. С. 225-226.

⁴ Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. Санкт-Петербург, 1992 (впервые работа была издана в 1905 г.).

⁵ Там же. С. 503, 505, 512, 513.

⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 25, ч. II. С. 457.

⁷ Каутский К. Классовые интересы, Харьков, 1923. С. 6.

⁸ Плеханов Г.В. Соч. Москва, 1924. Т. XII. С. 291.

роли в общественной организации труда, а следовательно, по способам получения и размерам той доли общественного богатства, которой они располагают”⁹. И в ряде своих работ В.И. Ленин выделил три основных класса: помещики, капиталисты и пролетарии.

В советской историографии считалось, что ленинское определение классов имеет универсальное значение и применимо ко всем историческим эпохам. При этом, не обращалось внимание на то, что К. Маркс связывал существование классов “лишь с определенными историческими фазами развития производства” (письмо к И. Вейдемейеру в 1852 г.)¹⁰. В.И. Ленин, по мнению советских историков, развил марксистское учение о классах, научно определил их место в социальной структуре общества, раскрыл специфические особенности классовой общности людей. Считалось, что классовый подход в науке позволил выделить среди множества разнородных причин человеческих стремлений и действий доминирующую причину – классовые интересы и дал науке руководящую нить к открытию закономерностей в кажущемся хаосе и лабиринте сложной жизни классово-антагонистического общества¹¹.

Естественно, что при такой постановке вопроса, отпала необходимость в изучении сословной структуры дореволюционного российского общества. Исходя из такой точки зрения изучались только классы, совершенно забывая о том, что до интенсивного развития капитализма в России, были и сословия. Между тем, очевидно, что классы, которые начали складываться в Российской империи в 19 в., формировались на разломе сословий. В тот же пролетариат могли входить не только представители сословия “городских обывателей”, но и крестьяне, обедневшее дворянство и духовенство.

В современной российской историографии наиболее полно рассмотрел эволюцию понятий “класс” и “сословие” Б. Миронов¹². Так понятие “класс”, – пишет автор, – “обычно используется в современной научной литературе для обозначения больших групп людей в индустриальном обществе, отличающихся друг от друга по роду занятий, величине дохода, власти и влиянию в обществе”¹³. Эти группы складываются стихийно, они являются открытыми для входа и выхода, их состав постоянно меняется. Отдельные индивиды входят в эти группы не по рождению, а в зависимости от многих факторов, таких, как образование, способности, личные качества, случай и др. В классовом обществе все граждане имеют одинаковые права и обязанности, что закреплено в законодательстве.

Автор располагает классы иерархически (высший, средний, низший) в порядке их общественного значения, в соответствии с рядом критериев. Среди них

⁹ Ленин В.И. Полн. Собр. соч. Т. 39. С. 15.

¹⁰ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 28. С. 427.

¹¹ В.И. Ленин и история классов и политических партий в России. Москва, 1970. С. 12, 16.

¹² Миронов Б.Н. Социальная история России. Санкт-Петербург, 1999. Т. 1, 2.

¹³ Там же. Т. 1. С. 76.

наиболее важными считаются три: 1) социально-экономический статус, определяемый в зависимости от престижа социальной функции и профессии, от образования и дохода; 2) самоидентификация – представление человека о месте своем и себе подобных в обществе; 3) перекрестная идентификация – понятия людей друг о друге и одних социальных групп о других.

Понятие же “сословие”, по мнению Б.Миронова, в западноевропейском смысле, т.е. *estate*, принципиально отличается от “класса”. Признаки сословия состоят в следующем: 1) каждое сословие имеет специфические права и социальные функции, которые закреплены юридически в обычае или законе; 2) сословные права передаются по наследству, следовательно, приобретаются по рождению; 3) представители сословий объединяются в сословные организации или корпорации; 4) сословия обладают специфическим менталитетом и сознанием; 5) сословия имеют право на самоуправление и участие в местном управлении или центральном государственном управлении (в сословно-представительных учреждениях); 6) существуют внешние признаки сословной принадлежности – одежда, прическа, особые украшения и т.п.

Сословия можно расположить иерархически, соответственно их правам и обязанностям, привилегиям или престижу, но представителей отдельных сословий нельзя иерархизировать сразу по двум или более признакам, например, престижу и доходу, так как сословное право равнодушно к имущественному положению, образованию и другим характеристикам человека. В сословном обществе нередко можно было встретить, как бедного образованного дворянина, так и богатого неграмотного крестьянина или богатого малограмотного мещанина и бедного образованного священника. В классовом же обществе существует более четкое соответствие между доходом, престижем и образованием и другими признаками человека¹⁴.

Рассматривая советскую историографию, автор выделяет основное определение сословия как социально-правовой группы, “каждая из которых отличалась своим юридическим положением, определенными правами и обязанностями в обществе; в развитом, сложившемся виде сословия характеризовались наследственностью, относительной замкнутостью, осознавали свое единство, закрепленное в общегосударственном масштабе”¹⁵.

Б.Миронов считает, что превращение сословий в классы через всеобщую и глубокую профессионализацию общества сделало в пореформенной России значительные успехи, но к 1917 г. далеко не завершилось. К 1917 г. сословия утратили важнейшие специфические сословные привилегии и превратились в классы. По мнению автора, существование сословий с различными, а иногда враждебными субкультурами, с огромной имущественной дифференциацией между ними и

¹⁴ Там же. С. 76-77.

¹⁵ Там же. С. 77-78.

внутри себя затрудняло формирование не только среднего класса и гражданского общества, но также и единой российской нации с единой культурой, единой системой ценностей, единым законом. А наличие в составе России других национальностей еще более замедляло этот процесс. В результате складывание российской нации и российского национального государства к 1917 г. не завершилось¹⁶.

В статье Д.Филда¹⁷ (США) сделаны выводы о том, что “развитие сословного строя и переход от него к классовому – то движение, которое давно изображается в литературе, – действительно имело место, но оно вряд ли было прямолинейным”. По его мнению, оно обуславливалось противоречивостью и многосложностью сословных и классовых понятий, взаимодействием этих понятий друг с другом, уровнем совпадения их с другими видами социальных представлений. Постоянным было только двоичное различие между обществом и народом. Правительственная же политика в Российской империи оказала сильное влияние на все виды социальных представлений, но результаты этого влияния часто не соответствовали намерениям правительства по сословно-классовому вопросу¹⁸.

За полтора века исследований истории сословий появилась достаточно обширная, хотя в некоторой степени и противоречивая историография. Ее противоречивость связана с социально-политическими и экономическими изменениями, которые проходили в жизни общества в разные исторические отрезки времени. Попытки теоретизировать эволюцию понятий “сословие” и “класс” и перехода от сословий к классам делались как в конце 19 – начале 20 в., так и в наше время. Но приведенные материалы свидетельствуют о том, что наряду с использованием в законодательстве и исследованиях понятия “сословие” в 19 в. использовались и равнозначные понятия “состояние” и “класс”. В российском законодательстве понятию “сословие” в 18 – первой половине 19 в. соответствовало понятие “состояние”. Значительно реже в этом же смысле во второй четверти 19 в. использовалось понятие “сословие”. Во второй половине 19 – начале 20 в. в быденном, административном и научном языках понятие “сословие” постепенно заменяло понятие “состояние”, а последнее приобретало значение семейного положения. Но наряду с этими встречалось в публикациях и понятие “класс”. И уже в 19 в. теоретиками марксизма понятие “класс” стало использоваться для обозначения определенной группы людей капиталистического общества.

---

¹⁶ Там же. С. 147.

¹⁷ Филд Д. Социальные представления в дореволюционной России // Реформы или революция. Санкт-Петербург, 1992. С. 67-77.

¹⁸ Там же. С. 76-77.

Уладзімер Сосна (Менск): Праблемы, узнятыя ўжо напачатку працы I паседжання, указваюць на цэлы шэраг тэрміналагічных праблемаў беларускай гістарыяграфіі. У прыватнасці, гэта праблема перакладу гістарычных тэрмінаў, якую ўзнялі В.Голубеў і А.Краўцэвіч. Нагадаю недарэчны выпадак, звязаны з наву чальнымі дапаможнікамі па гісторыі Беларусі для школ, якія выйшлі напачатку 90-х гг. Пры перакладзе расейскамоўнага тэксту на беларускую мову “нарадзіліся” дзве новыя катэгорыі сялянаў. Замест “пахожых” і “непахожых” узніклі “падобныя” і “непадобныя”. Толькі ў дапаможніках новага пакалення гэтая недарэчнасць была выпраўленая.

Прынцыповым лічу пытанне пра мяжу паміж Заходняй і Усходняй Беларуссю. Сп. А.Кіштымаў, які даволі дакладна пазначыў мяжу паміж гэтымі двума часткамі, заўважыў, што яна пралягае больш у галовах даследчыкаў, чым у гістарычнай рэчаіснасці. Але, чаму ў гэтых галовах яна праходзіць якраз там, а не па іншых мясцінах? Гэтая мяжа носіць выразны канфесійны характар, бо на ўсходзе ад яе пераважае праваслаўе, а на захадзе – каталіцызм. Нейкія астравы іншай канфесіі не могуць абвергнуць гэтага бяспрэчнага факту. Рашаючым фактарам падзелу на Усходнюю і Заходнюю Беларусь быў не Рыжскі дагавор, які вызначыў розны гістарычны лёс двух частак Беларусі ў 1921 – 1939 гг., а зямельная рэформа каралевы Боны ў 16 ст. Ліквідацыя абшчыны ў цэнтральнай і заходняй частках Беларусі абумовіла больш хуткае эканамічнае развіццё гэтых рэгіёнаў і паступовае gasпадарчае адставанне ўсходніх земляў.

Гэтая ж мяжа адлюстравалася ў адміністрацыйнай сістэме. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай расейскі ўрад утварыў на беларускіх землях два генерал-губернатарствы – Беларускае і Літоўскае, што супадала з распаўсюджваннем этнонімаў “Беларусь” і “Літва”. Пры гэтым у адным з афіцыйных дакументаў тлумачылася, што ўсходняя частка больш ляяльная да Расейскай імперыі. Русіфікацыя на гэтых землях пачалася раней і зайшла далей. Гэта абумовіла розніцу паміж Заходняй і Усходняй Беларуссю ў палітычным і культурным сэнсе. Царскія чыноўнікі часта адзначалі, што Заходняя Беларусь менш надзейная, чым Усходняя. На захадзе больш трымалі войскаў, больш актыўна займаліся рэфармаваннем. Калі зямельная рэформа 40 – 50-х гг. 19 ст. на ўсходзе Беларусі закранула толькі 1/10 частку маёнткаў, то на захадзе была пашыраная на ўсе маёнткі. Гэта яшчэ пацвярджае, што царскі ўрад бачыў своеасабліва сць тых рэгіёнаў.

Гэты падзел можна заўважыць таксама ў ментальнасці жыхароў дзвюх частак Беларусі. Думаю, што розніца ў ментальнасці абумоўлена не толькі розным гістарычным лёсам дзвюх частак Беларусі ў 20 ст.

Упэўнены, што існуе Усход і Заход у Беларусі. Але мяжа паміж імі носіць у пэўным сэнсе ўмоўны характар. Дакладна яе вызначыць немагчыма. Да таго ж у залежнасці ад крытэрыяў гэтага цывілізацыйнага падзелу, яна з'яўляецца рухомай і можа перамяшчацца.

Эмануіл Іофе (Менск): Хачу зрабіць камплімент арганізатарам канферэнцыі. Здаецца, што вельмі важная і актуальная праблема тэрміналогіі наогул упершыню абмяркоўваецца на канферэнцыі беларускіх даследчыкаў.

Вельмі цікавым быў выступ Валянціна Голубева. Аднак, на жаль, ён не закрануў праблемы сялянскіх паўстанняў ці ўзброеных выступленняў. Да гэтага часу ў беларускай гістарыяграфіі працягваецца фальсіфікацыя гісторыі, звязаная з г.зв. “Крычаўскім паўстаннем” пад кіраўніцтвам Васіля Вашчылы, якога лічаць амаль нацыянальным героем. Ааналіз дакументаў і працы замежных даследчыкаў, аднак, не даюць падставаў для падобных ацэнак. Я вельмі паважаю Васіля Іванавіча Мялешку, але лічу, што і ён прычыніўся да гэтай фальсіфікацыі. Апафеозам усяго гэтага можна лічыць пастанову беларускага ўраду пра ўстаноўку помніка правяду “паўстання”. Дакументы сведчаць, што гэты выступ насіў рабаўніцкі і антысеміцкі характар.

У айчынной гістарыяграфіі відавочна тэндэнцыя адшукаць як мага больш паўстанняў (гл., напр., працы А.П.Ігнаценкі). Гэта таксама датычыць г.зв. паўстання пад кіраўніцтвам Северына Налівайкі, якое патрабуе грунтоўнага перасэнсавання. Дарэчы, расейскія даследчыкі 19 ст. не лічылі гэты выступ паўстаннем.

Валянцін Голубеў (Менск): Сапраўды, усе былыя сялянскія выступленні кожная ўлада імкнулася паказаць са свайго пункту гледжання. Разглядаючы, напрыклад, падзеі ў Магілёве, звязаныя з выступленнем пад кіраўніцтвам Севярына Налівайкі, гісторык можа сканцэнтравана на дакументах абвінаваўцаў і зрабіць пэўныя высновы, а можа ўзяць за аснову сцвярджэнні падсудных. Тады высновы атрымаюцца цалкам іншыя. На сённяшні дзень даць адназначную ацэнку такіх падзеяў немажліва. Тое ж датычыць вайны 1648–1651 гг., у якой відавочная прысутнасць розных тэндэнцый.

Што датычыць той мяжы паміж Заходняй і Усходняй Беларуссю, якая праходзіла па лініі Лепель – Барысаў – Менск – Пінск, то не магу пагадзіцца, што яна існуе толькі ў галовах людзей. Міхаіл Спірыдонаў бачыць гэты падзел ужо ў канцы 15 – пачатку 16 ст. як падзел на дзве розныя эканаміка-геаграфічныя зоны – заходнюю, дзе пераважала фальваркава-паншчыная гаспадарка, арыентаваная на еўрапейскія рынкі, і на ўсходнюю, дзе паншчыны ў такім выглядзе не было.

Не магу пагадзіцца з Уладзімерам Соснам у тым, што аграрная рэформа 16 ст. зліквідала абшчыну, і што ўсход Беларусі ў эканамічным развіцці саступаў цэнтру і захаду. Тут была вельмі разумная палітыка дзяржавы. У розных рэгіёнах Беларусі тагачасная дзяржава праводзіла іншую палітыку. Яна ўлічвала асаблівасці кожнага рэгіёну. На ўсходзе пераважала даніна, бо сена, авёс, зерне і мяса

патрабаваліся для войска. Абшчына заставалася паўсюдна. Аднак у цэнтры і на захадзе абшчына спалучалася з існаваннем індывідуальных гаспадарак, а на ўсходзе абшчына існавала як арганізацыя людзей, якія апрацоўвалі землі, здавалі падаткі і г.д. Пэўная індывідуалізацыя была абумоўленая на захадзе існаваннем фальваркава-паншчынай гаспадаркі.

Алег Латышонак (Беласток): Я лічу, што ў Беларусі няма ніводнага рэгіёну. Характэрная рыса рэгіёну – гэта яго адлюстраванне ў свядомасці ягоных жыхароў. У Беларусі нават Заходняе Палессе, якое вельмі вылучаецца моўна, этнаграфічна і г.д., не з’яўляецца самасвядомым рэгіёнам. Ягоныя жыхары не маюць пачуцця, што жывуць у адным рэгіёне. Гэта мы, навукоўцы, перш за ўсё этнографы і мовазнаўцы, вылучылі такі рэгіён як Заходняе Палессе. Тое ж самае датычыць рэгіёнаў “Літва”, “Русь” і “Палессе”, вылучаных М. Спірыдонавым і В. Насевічам. Але іх вылучэнне не звязанае з перакананнем і свядомасцю людзей, якія там жылі, а толькі з перакананнем іх суседзяў. У працах польскіх гісторыкаў (Старавольскі і Кромер) вылучаецца толькі адзін рэгіён Беларусі – Палессе. Усё іншае – гэта Белая Русь. І так з канца 16 ст. Прычым пад Палессем разумелася толькі яго заходняя частка разам з Падляшшам (без Пінска). Гэта ўвесь падзел Беларусі на рэгіёны, і яшчэ раз падкрэслію, што толькі ў вачах чужынцаў, а самі жыхары гэтых землях не мелі (і не маюць) ніякай свядомасці жыцця ў асобным рэгіёне.

Хачу таксама вярнуцца да пытання сп. А. Кіштымава да сп. Ірыны Кітуркі, ці спыніла Расея мадэрнізацыю на беларускіх землях. Калі я працаваў над падручнікам па гісторыі Беларусі, то знайшоў шмат доказаў таму, што Расея спыніла гэты працэс. Яна спыніла яго не спецыяльна, не дзеля таго, што расейцы нібыта “душылі” беларусаў, а проста таму, што яна была больш адсталай краінай, чым Рэч Паспалітая. Гэта відаць, напрыклад, у становішчы са школьнай адукацыяй. Напрыканцы гісторыі Рэчы Паспалітай толькі ў адным Лынтупскім прыходзе вучылася больш дзяцей, чым на ўсіх беларускіх землях у 19 ст. Перамены пачаліся толькі ў 60-я гг. 19 ст. Праўда, таксама трэба ўлічваць фактар напалеонаўскай вайны, якая шмат каштавала краіне.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Яшчэ некалькі слоў пра рэгіёны і рэгіяналізм. Я не выпадкова падкрэсліў, што апроч прасторавай характарыстыкі рэгіёны маюць яшчэ ідэалагічную характарыстыку. У вялікай ступені рэгіёны існуюць менавіта ў галовах людзей. А што сцвярджалі апаненты? Па-першае, што расейскі ўрад праводзіў розную палітыку ў розных частках Беларусі. Але ж стаўленне гэтага ўраду якраз і пацвярджае маю думку пра мяжу ў галовах людзей. Тое ж самае можна казаць пра валочную памеру. Не паспелі яе правесці ва ўсходніх абласцях, і вось вам вынік... Спачатку падзялілі Беларусь ў “галаве”, прыняўшы рашэнне, што спачатку мы будзем штосьці рабіць з сельскай гаспадаркай гэтай часткі, а потым – з іншай. Паспелі гэта зрабіць толькі на захадзе і ў цэнтры, і гэта абумовіла іх асаблівасць.

Тэрміны з часам змяняюцца. Хачу звярнуць увагу прысутных, што напачатку 20 ст. шырока карысталіся тэрмінам “каланізацыя”, аднак у цалкам іншым сэнсе ў параўнанні з сучаснасцю. Выходзіў нават часопіс пад назвай “Колонізацыя”. Гэтым тэрмінам пазначалася перасяленне сялянаў у Сібір, за Урал і г.д. Жыды мелі сваё Бюро па каланізацыі, і гэта зусім не азначала, што яны збіраюцца недзе рабіць сваю калонію. Тэрмін “каланізацыя” разумеўся па іншаму і адрозніваўся ад тэрміна “калонія”, а мы сёння часцяком атаясамліваем гэтыя тэрміны.

Ірына Кітурка (Гародня): Я хачу падтрымаць тэзіс Алега Латышонка на конт таго, што Расея спыніла працэс мадэрнізацыі на беларускіх землях. Прыклад са школьніцтвам я хачу дапоўніць прыкладам з эканамічнага жыцця. Каралеўскія эканоміі ў Вялікім Княстве Літоўскім у 80 – 90-х гг. 18 ст. развіваліся вельмі дынамічна. Сяляне гэтых эканоміяў пераводзіліся ў зямянства, г.зн. вызваліліся ад паншчыны. Пасля далучэння беларускіх земляў да Расейскай імперыі гэтыя сяляне раздаваліся прыватным уладальнікам і станавіліся прыгоннымі. У выніку былыя каралеўскія ці дзяржаўныя ўладанні ў першай палове 19 ст. апынуліся ў стане поўнага занядання. Прышлося праводзіць г.зн. “рэформу Кісялёва”.

С.Куль-Сяльверстава (Гародня): Што датычыць тэмпаў мадэрнізацыі, заклікаю шануюнае спадарства не забываць пра тое, што ў Расеі таксама ішоў працэс мадэрнізацыі, праўда, іншымі тэмпамі. Калі Беларусь была далучаная да Расейскай імперыі, у нас мадэрнізацыя не спынілася. Яна пайшла тымі тэмпамі, якія былі характэрныя для Расейскай імперыі. Пра спыненне мадэрнізацыі нельга казаць. Пра спыненне можна казаць толькі ў выпадку знішчэння ўсёй гаспадаркі.

Уладзімер Сосна (Менск): Дзякуй за ўдакладненне ролі аграрнай рэформы 16 ст. у падзеле нашай краіны на заходнюю і ўсходнюю часткі. Але ў мяне з’явілася пытанне да нашых археолагаў: Ці не адлюстравалася розніца паміж Заходняй і Усходняй Беларуссю ў археалагічных помніках? Пры праглядзе карты змянаў археалагічных культураў, мне падалося, што пэўныя разбежнасці існавалі ўжо ў тыя вельмі далёкія часы.

Александр Краўцэвіч (Гародня): Хачу заўважыць, што тыя рэгіёны, якія вылучаныя сёння этнографамі, прасочваюцца ў археалагічных культурах, пачынаючы з эпохі неаліту. Яны пераважна абмяжоўваюцца басейнамі рэк. Іх межы – гэтыя межы водападзелаў. Я не буду падрабязна на гэтым спыняцца. Алег Латышонак узяў праблему комплекснага разумення рэгіёну, а археалагічны падыход з’яўляецца толькі адной складовай гэтага комплекснага разумення.